

Предавања и вјежбе из Историје српског језика 2 до половине априла.
Професор и сарадник су отворени за питања студената.
Проф. др Јелица Стојановић: jelicast@yahoo.com
Мр Јелена Газдић: jelena.gazdic@gmail.com

ИСТОРИЈСКА МОРФОЛОГИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Ријечи могу бити **промјенљиве** и **непромјенљиве**, према томе да ли у употреби мијењају или не свој облик. Промјенљиве ријечи могу се мијењати: 1) по **именској промјени** (**деклинација**: именице, замјенице, придјеви и неки бројеви, број 1 се мијења у потпуности, а бројеви 2-5 дјелимично), 2) по **глаголској промјени** (**конјугација**: глаголи).

Предлози, прилози, везници, узвици и рјечце припадају групи непромјенљивих ријечи.

У прасловенском језику ријечи са деklinацијом, односно конјугацијом, за разлику од савременог српског језика (и углавном свих савремених словенских језика, осим нпр. словеначког) имају три граматичка броја: једнину, двојину и множину. **Двојина** се употребљава када се говори о парним предметима, када се говори о два лица или предмета.

ДЕКЛИНАЦИЈА

Ријечи које се деклинирају називају се и имена, па се деклинација назива именском промјеном. Деклинација обухвата промјену: 1. именица, замјеница, придјева, партиципа и неких бројева по броју и падежу, затим 2. промјену придјева, партиципа, већине замјеница и неких бројева по роду и 3. промјену великог дијела придјева по придјевском виду. Деклинација је обухватала по седам падежних облика у једнини и множини и три облика у двојини (Н-А-В, Г-Л, Д-И).

Деклинација савременог српског језика знатно се разликује од деклинације прасловенског и јужнословенског прајезика. Прасловенски је имао три типа деклинације: именичку, замјеничку и сложену придјевску деклинацију.

1. **Именичка деклинација** – по којој су се, поред именица, мијењали још придјеви и партиципи у неодређеном виду, као и већи број бројева, нпр.:

Н. град-ѣ

Г.град-а

Д.град-оу ...

2. **Замјеничка деклинација** - по којој су се мијењале замјенице и неки бројеви, нпр.: Н. наш-ѣ • т-ѣ

Г.наш-его т-ого

Д.наш-емоу т-омоу ...

3. **Сложена придјевска деклинација** – по којој су се мијењали придјеви и партиципи у одређеном виду (као и малобројне замјенице), нпр.:

Н. нов-ѣ-и

Г. нов-а-юго

Д. нов-оу-кмоу ...

И српски језик је из прасловенског наслиједио та три типа деклинације. Прасловенски језик није добио из праиндоевропског језика сложену придјевску деклинацију: она је настала у епоси балтичко-словенске заједнице.

Прасловенска именичка деклинација и правци промјене

Из прасловенског (а прасловенски је наслиједио из индоевропског) наслијеђена је двојака промјена именица: самогласничка и сугласничка, као и мјешовита самогласничко-сугласничка промјена. У индоевропском језику **падежни наставци** су се додавали на **именичку основу**, која се могла

завршавати на самогласник или на сугласник (као **основинске наставке**), а ови су се додавали на **коријен ријечи**.

Та три дијела (**коријен + самогласник / сугласник + наставак за облик** - (**основински наставак**) - (нпр.падежни наставак) могу се издвојити у прасловенском само у одређеним случајевима, нпр. у Иј.им.м.р: **род-о-мъ**

Гј.им.м.р. **кам-ен-е**

Са дијахроног или историјског аспекта, именице се такође сврставају према **својим основама** и то онаквима какве су биле у праиндоевропском језику. Према таквом критерију именице се у прасловенском језику могу подијелити на 6 врста:

1.Основе на ǫ/jǫ (муш. и ср. рода) (Н : - ъ , - ь)	Нј. -ǫ- Иј. род-ъ (<*rod-ǫ-s), род-омъ селѡ сел-омъ	Нј. -jǫ- Иј. краи (*кра- jǫ-s), кра-къмъ (=kraj- ь) полѣ полкъм
2.Основе на -ǫ- (Нј. - ъ),(муш. рода)	Нј. сын-ъ (<*sǫn-ǫ-s)	Гј. сын-оу
3. Основе на -ǐ- (Нј. - ь) (муш. и ж. рода)	Нј. гост-ь (<*gost-ǐ-s) кост-ь (* - ǐ-s)	Гј. гост-и кост-и
4. Основе на -ā/jā- (ж.рода,појединачне мушког)	Нј. жен-а (<*-ā-s) доуш-а (<*douh-jā-s)	
5. Сугласничке основе, на - n- (= ЕН) м.р,ср.р. на - nt- (= Т) ср.р. на - s - (= ЕС) ср.р. на - r - (=ЕР) ж.р.	Дј. кам-ен-и сѣм-ен-и агн-ѡт-и тѣл-ес-и мат-ер-и	Нј. кам-ы сѣм-ѡ агн-ѡ тѣл-о мат-и
6. Основе на -ū / ѱ- (= - ы ьв-)	Дј. црьк-ъв-и	Нј. црьк-ы

--	--	--

Словенска, односно прасловенска деклинација, посматрана са индоевропског становишта, разликовала је, према томе, типове промјене с обзиром на индоевропски основински наставак. Некада је промјену именице одређивао њен основински наставак. То значи да су се именице са основом нпр. на -ō- (било да су мушког или средњег рода, а још раније женског) мијењале на исти начин – са малим изузетком који се тиче именица средњег рода); све именице на -ī- (биле оне мушког или средњег рода) имале су исте падежне наставке; све именице са основом на сугласник (мушког, женског или средњег рода) мијењале су се на исти начин – имале су исте падежне наставке, тако и именице на -ā- (м. и ж. рода) и сл. Тако је било све дотле док је језичко осјећање јасно издвајало, на једној страни основе на сугласник, а на другој – падежне наставке. Али тако није остало, прилике су се измијениле мање-више код свих основа, код свих деклинација.

У историји језика, с обзиром на стање од најстаријих споменика, углавном су се изгубиле разлике међу основама па је граматички род преузео улогу примарног критерија за груписање именица у деклинационе врсте. Због тога их групишемо најприје **према граматичком роду** а затим у оквиру сваког рода разликујемо старе индоевропске основе на -ō/jō-, -ū-, -ī-, -ā/jā-, основе, основе на сугласник (-n-, -nt-, -s-, -r-) и мјешовите сам.-сугл. основе -ū/ūц-.

Развојну линију словенске деклинације повлачила је, и повукла, углавном категорија граматичког рода, али не у потпуности. Категорија граматичког рода играла је, од самог почетка, једну од главних улога у формирању словенске деклинације и словенских деклинација, али – категорија граматичког рода није успјела да словенску (и српску) деклинацију сведе и прерасподијели на три промјене: на промјену именица мушког, и само мушког рода, само женског или само средњег рода.

Словенске деклинације, и деклинације у савременом српском језику, резултат су преношења наставака једних основа на друге и укрштања наставака једних деклинација с наставцима других деклинација. Треба показати како је текао и за који је период карактеристичан тај процес.

Од прасловенских времена до данас морфолошке промјене су ишле ка упрошћавању. Један губитак био је заједнички и деклинацији и конјугацији у свим говорима: ишчезла је двојина (од 13. до 14. вијека) као посебна категорија за означавање двају лица или двају ствари - као синтаксичко-семантичка категорија, али су двојински морфолошки наставци имали знатног утицаја на прерасподјелу и формирање прије свега множинских наставака.

Упрошћавање старих деклинационих типова, којих је некада било по пет за сва три рода (или шест с обзиром на основинске наставке) ишао је у правцу изједначавања према оној деклинационој врсти која је у оквиру одговарајућег рода била најстабилнија, најмногобројнија и најфреквентнија. Тиме су се основе свеле на три (односно четири) с обзиром на наставак (-а, -е, -и) у Гј.

Промјена именица мушког рода

На упрошћавање старих деклинационих образаца утицале су старе гласовне промјене које су се у српском језику извршиле рано и створиле многе додирне тачке и наставке између некада различитих промјена. На упрошћавање старих деклинационих образаца утицале су и гласовне промјене које су се у језику извршиле веома рано и створиле многе додирне тачке и исте наставке између некада различитих промјена. Тиме су различите деклинације добиле исте наставке у многим падежима:

(нпр. НАј. код именица м.р. **градъ врачъ пѣтъ сынъ камъ | каменъ**), а након свођења два полугласника на један добиле су исте наставке:

град|ъ| врач|ъ| поѣт|ъ| сын|ъ| камен|ъ|

Када су тако на основу једнакости извјесних облика почели да се изједначавају и остали, то није извршено простом замјеном једних облика другим облицима, већ су се извјесно (и често не кратко) вријеме могли напореда употребљавати по два или више наставака. Даље је у дијахронији најчешће опстајао и побиједио један наставак (за који је постојало највише унутрашњих разлога), даље, за поједине падеже могло је остати више наставака, и, ако треће, неки су наставци – утичући једни на друге – дали нове (модификоване наставке).

У току развитка српског језика од пет некадашњих деклинационих типова именица мушког рода (основе на -ѡ/-јѡ-, -ѣ-, -ї-, -н-основе) свеле су се, углавном, на тип -ѡ/-јѡ-основа. Оне су представљале главну и најпродуктивнију промјену именица мјушког рода, уз разликовање двије варијанте основа с обзиром на природу крајњег сугласника: 1) тврда -ѡ- основа, са тврдим сугласником на крају основе, и мека -јѡ-основа, са меким сугласником на крају основе. природа крајњег сугласника основе (с обзиром на то да ли је палаталан или непалаталан) условљавала је и разлику у наставцима: иза палаталних сугласника најчешће су долазили као наставци вокали предњег реда јер је у прасловенком асимилацијом по палаталности прасловенско јо > је, њо>ње, ѡо>ѡе... и; јѣ>јѣ; јѡ>ји (тако и ѣѣ, ѣѣ > ѣѣ, ѣѣ и сл.) што је и условило појаву различитих наставака, па за

тврду, односно меку основу имамо сљедећи однос:

- ѣ	- ѣ
- о	- е
- ѡ	- и / - ѡ
- ѣ	- и

Већ прије најстаријих писаних сачуваних споменика дошло је до мијешања и изједначавања падежних наставака неких основа, најчешће са -ѡ/-јѡ- основама и до прихватања њихових наставака, тако да су неки облици у историји српског језика, нарочито у споменицима писаним народним језиком замјењивани од најстаријих времена; у писаним споменицима налазино их са наставцима тих основа.

После извршених гласовних промјена у српском језику до 12. вијека, падежни систем (по основама) изгледао је на сљедећи начин:

ГРАД-Ь	МОУЖ-Ь	ПОУТ-Ь	СЫН-Ь	КАМ-Ы
ГРАД-А	МОУЖ-А	* ПОУТ-И	* СЫН-ОУ	КАМЕН-Е
ГРАД-ОУ	МОУЖ-ОУ	* ПОУТ-И	* СЫН-ОВ-И	* КАМЕН-И
ГРАД-Ь	МОУЖ-Ь	ПОУТ-Ь	СЫН-Ь	КАМЕН-Ь
ГРАД-Е	МОУЖ-ОУ	* ПОУТ-И	СЫН-ОУ	
ГРАД-ОМЬ	МОУЖ-ЕМЬ	* ПОУТ-ЬМЬ	* СЫН-ЬМЬ	* КАМЕН-ЬМЬ
ГРАД-Ъ	МОУЖ-И	ПОУТ-И	СЫН-ОУ	* КАМЕН-Е
ГРАД-И	МОУЖ-И	ПОУТ-К	СЫН-ОВ-Е	КАМЕН-Е
ГРАД-Ь	МОУЖ-Ь	ПОУТ-И	СЫН-ОВ-Ь	КАМЕН-Ь
ГРАД-ОМЬ	МОУЖ-ОМЬ	* ПОУТ-ЬМЬ	* СЫН-ЬМЬ	* КАМЕН-ЬМЬ
ГРАД-Ы	МОУЖ-Е	ПОУТ-И	СЫН-Ы	КАМЕН-И
ГРАД-Ы	МОУЖ-И	ПОУТ-ЬМИ	СЫН-ЬМИ	КАМЕН-ЬМИ
ГРАД-ЪХЬ	МОУЖ-ИХЬ	ПОУТ-ЪХЬ	СЫН-ЪХЬ	КАМЕН-ЪХЬ
ГРАД-А	МОУЖ-А	* ПОУТ-И	* СЫН-И	* КАМЕН-И
ГРАД-ОУ	МОУЖ-ОУ	ПОУТ-ЬЮ	СЫН-ОВ-ОУ	КАМЕН-ОУ
ГРАД-ОМА	МОУЖ-ЕМА	ПОУТ-ЬМА	СЫН-ЬМА	КАМЕН-ЬМА

Падежи који су имали у наставку -ЬМ-/-ЪМ- или -ЬХ/-ЪХ јављају се углавном са вокалом умјесто -Ь- (-ЕХ- / -ОХ- и сл.) што је условљено морфонолошким процесима: аналогијом према облицима и основама са -ОМЬ/-ЕМЬ- или наслијеђеном старословенском, преко српскословенског, вокализацијом полугласника у јаком положају ь > е; њ > о.

Неки су облици још од најстаријих сачуваних споменика примили наставке -ѡ/ѡ-основа па у Гј. се добило ПОУТ-И, СЫН-ОУ; Дј. ПОУТ-И, СЫН-ОВ-И; Вј. ПОУТ-И, Иј. ПОУТ-ЬМЬ, СЫН-ЬМЬ, КАМЕН-ЬМЬ, добијено је као код ѡ/ѡ-основа: Гј. ПОУТ-А, СЫН-А; Дј. ПОУТ-ОУ, СЫН-ОУ; Вј. ПОУТ-Е, СЫН-Е, Иј. ПОУТ-ОМЬ / ПОУТ-ЕМЬ, КАМЕН-ОМЬ. Већ у прасловенском језику неке од именица некадашњих основа на ѡ почеле су губити своје првобитне наставке. Од ових малобројних именица прва је своју деклинацију почела губити именица **СЫНЪ** и пришла деклинацији ѡ-основа. Сматра се да су најприје створени облици Г и А ове именице као код ѡ-основа: прво је у Гј. створено **СЫНА** умјесто **СЫНОУ**, а затим и Ај. **СЫНА**.

Дакле, ѡ-основе (најприје именица **СЫНЪ**) рано добијају наставак -ѡ/ѡ-основа: -а (**СЫНА** умј. **СЫНОУ**) на што је утицала и устаљена синтагма (8 **ИМЕ ОТЬЦА** и **СЫНОУ**), наставак -а имамо већ у *Повељи Кулина бана*.

У прасловенском језику именице на консонант претрпјеле су утицај именица на ѣ тако да рецимо у Иј. имамо **КАМЕНЬМЬ** (умјесто старијег **КАМЕНМЬ**, дакле између *м* и *н* првобитно није било полугласника, јер се консонант -н додавао на основу, а полугласник је настао под утицајем нпр. **ГОСТЬМЬ**). Овај

утицај карактеристичан је и за остале падеже са сличним гласовним склопом (неподударним због одсуства полугласника са *ї* – основама) - Дмн. **КАМЕНЬМЪ** (умјесто **КАМЕНМЪ : ГОСТЬМЪ**), затим Имн. **КАМЕНЬМИ** (умјесто **КАМЕНМИ : ГОСТЬМИ**) и Лмн. **КАМЕНЬХЪ** (умјесто **КАМЕНХЪ : ГОСТЬХЪ**). Старије првобитне облике консонантских основа налазимо у нашим старим споменицима (а има их и у старочешким и староруским споменицима): дубровѣчамъ (<*dubrovъčan-тъ), грађамъ (*gordjan-тъ), нпр. у *Повељи Кулина бана*, гдје се *н* изгубило дисимилацијом будући да су и *н* и *м* носни сонанти.

Како су код свих основа у једнини били облички једнаки НА (**СЫНЬ|СЫНЬ·ГОСТЬ|ГОСТЬ**), осим код сугласничких основа гдје је Н гласио **КАМЫ : Ај. КАМЕНЬ**, а ове су основе биле једнаке са *ї* / *ѣ* – основама у Иј. (**КАМЕНЬМ|СЫНЬМ|ПОУТЬМ**), и ове су именице пошле за њима добивши од најстаријих времена у Нј. облик једнак А - **КАМЕНЬ**, а даље: **КАМЕНА, КАМЕНОУ, КАМЕНОМЪ ...** Облик **КАМЫ** употребљава се у нашим старим споменицима, а данас се још употребљава поред основног *камен* у Црној Гори, Боки, јужној Херцеговини (*Ками једе; Ками хоће; Ками му у дом; Ками ти, кѧ ти је*). Према њему је настао и облик Г. *кама*, а према таквом генитиву и номинатив *кам* (*Кам да пукне. Без њега би у кам очајала.*), или се *ками* почело осјећати као множина па се према њему формирао облик *кам* у једнини. Тако су настали и *плам, прам, крем* (употребљавају се тек од 16. вијека).

Акузатив једнине. У м. роду првобитно је постојала обличка једнакост НАј. како код именица које значе нешто неживо, тако и код именица са значењем живог (видим **МОУЖЬ / ГРАДЬ / СЫНЬ / ПОУТ-Ь**). Међутим, од најстаријих времена историје српског језика (а и у старословенском) код именица које значе живо, поред облика који је једнак номинативу (**МОУЖЬ**) употребљава се и облик генитива (**МОУЖА**), али се све до 15. и 16. вијека употребљава и стари облик акузатива (*уз коњ, бијућ скот*). Меје обличку једнакост АГ код именица мушког рода које значе живо објашњава на следећи начин: још у општесловенском језику код личне замјенице ЈА/ТИ употребљава се Г=А (МЕНЕ/ТЕБЕ и енклитичко МЕ/ТЕ). Даље највећи утицај могла је имати замјеница за лице **КЪТО** код којје су једнаки ГА: **кого**, за што је доказ и то што се јавља: 1) једнакост акузатива и генитива само код именица које значе живо (**КЪТО** се односи само на живо); 2) једнакост се јавља само код именица мушког рода (КОГА је облик само мушког рода); 3) једначење се врши само у једнини (**КЪТО** нема множине).

Вокатив једнине. У вокативу једнине сачувани су до данас наставци - *ѡ/-јѡ*- основа: -е иза непалаталних, -у иза палаталних сугласника (*соколе, краљу*). Како се код палаталних основа употребљавао наставак -у, било је сасвим природно да се сачува и наставак -у код *ѣ*-основа (гдје смо у Вј. имали нпр. **СЫНОУ**). Тај наставак је ослоњен на -у -*јѡ*-основа дуго задржан (налази се у нашим споменицима спорадично све до краја 16. вијека, иако већ од најранијих писаних споменика налазимо и наставак -е (**СЫНЕ**, према **ГРАДЕ**), а на коначно прихватање овог наставка утицало је и то што је код *ѣ*-основа крајњи сугласник основе био тврд као и код *ѡ*-основа. Имнеице *јѡ*-основа чија се основа завршава

оним сугласницима који су и данас палатални (*j, љ, њ, ћ, ђ*) задржале су наставак јѢ-основа –у (*краљу, крају, коњу, смућу, голаћу*), док оне са некада палаталним, предњонепчаним сугласником, чије је мјесто артикулације повучено назад на средње непце (тј. са средонепчаним сугласником: *ч, ж, ш, ц, р*) могу некад имати алтернативне облике, задржане наставке меке варијанте (јѢ-основа) –у, или, након очвршћавања сугласника преузимање наставка тврдих (Ѣ-основа), –е; нпр: *Милоше / Милошу; Радоше / Радошу; царе / цару; бодеже / бодежу*. Именице Ѣ-основа (типа *путь*) изгубиле су свој вокатив (*пути*) већ од најстаријих времена.

Инструментал једнине. Имао је 4 наставка – *омъ, -емъ, -ѣмъ, -ьмъ*. Некада је наставка био само –м+ъ, а претходни гласови (*о, е, ѣ, ь*) су били основински завршеци. У прасловенском је након гласовних промјена дошло и до промјена у прерасподјели морфемских дјелова па су дјелови основинске морфеме ушли у састав наставачке морфеме. Некадашње: *сынѣмъ, гостѣмъ, каменѣмъ*, би након губљења полугласника у слабом положају дало: *сынѣм, гостѣм, каменѣм*. Даље би се у складу са вокализацијом полугласника у српском језику добило – *сином, гостом, каменом*. Међутим, развој овог облика у српском се објашњава утицајем именица Ѣ-основа, што значи да –*о-* на мјесту полугласника није добијен фонетски, већ аналогијом. (У старословенском смо вокализацијом полугласника у јаком положају имали облике: *сынѣм < сынѣм гостѣм < гостѣмъ*: што је пренесено у српкословенски, па су и ови облици могли имати утицај на добијање облика са –ом и –ем). У инструменталу једнине прије историјског времена изгубио се наставка –ѣм који је замијењен општим наставком именица мушког рода –ом. Само су именице Ѣ-основа, типа *поутѣ*, сачувале из велике старине наставка –*емъ*: *господѣмъ* (МС, 49), *зетѣмъ* (МС, 97), *поутѣмъ* – 14. вијек. Већ од 16. вијека устаљен је само облик на –ом, осим код именице *поутѣ*, гдје се облик *путем* употребљава и до данашњих дана.

Локатив једнине. Стари наставци у Лј. Ѣ-основа –ѣ|–и живи су само у појединим кајкавским и сјеверозападним чакавским говорима, док је у штокавским уопштено –у од Ѣ-основа, чиме су се изједначили наставци датива и локатива. Изгледа да је процес замјењивања наставака *ѣ|и* са –*оу* ишао од истока према западу. Сва три наставка (–ѣ|–и|–*оу*) употребљавају се до краја 15. вијека (појединачни примјери се скупа и у 16. вијеку и касније), а од тог периода почиње да преовладава наставка –*оу*.

На прихватање наставка –у у Лј. Ѣ-основа код свих основа именица мушког рода могло је имати утицаја и то што су ДЛј. били једнаки и код именица женског рода, а у Д је наставка био – *оу*. Остатке некадашњег наставака у Лј. консонантских основа, имамо нпр. у облику: *О Лучину дне, О Савину дне*. Некадашњи стари облици Лб/пр. у току историјских промјена у језику постали су прилози: *долѣ, горѣ > доље, горе (у долини, на гори)*.

Номинатив множине. Различите именичке врсте имале су различите наставке у Нмн. (*град-и, врач-и, синов-е, поутѣ, камене*). Ови различити наставци, уз то преуређени и смијешани, (нпр. *синове | сыни | каменѣ*) остали су дуго у употреби у историји српског језика да би данашњи наставка

преовладао тек од 17. вијека (иако и до данас у дијалектима имамо задржане неке од старијих наставка).

Именице *й*-основа које су имале уметак –ов- у Дј. и неким падежима множине (Н, Г) и двојине (Г, Л), изгубиле су ово –ов- у једнини, али су зато скоро све једносложне (некада двосложне, прије губљења полугласника) и неке двосложне именице м. рода добиле ово –ов- и то само у множини (ово због тога што су именице *й*-основа биле двосложне: **сынѣ • домѣ • волѣ**). Ово проширење (-ов- / -ев-) одлика је само штокавских говора, али није чакавских и кајкавских. Тај елеменат је постао у штокавштини од 17. вијека обиљежје множине. Уз некадашње меке основе долази варијанта –ев- (већ почетком 13. вијека): *краљеви, крајеви, пањеви, мужеви, стричеви, смуђеви* (дисимилацијом према *е* у претходном слогу *кејови*). Наставак –је првобитно се употребљавао код именица на **-ѣ**, типа *пут (поутѣк • людѣк)*. Овај се наставак у споменицима често употребљава (за људе извјесне врсте, извјесног занимања), а данас се овај наставак сачувао у архаичним говорима источне и јужне Србије: *љуђе, гостје, мужје, аргатје*, у источним дјеловима црногорских (зетских) говора и облици *љуђе / љуђи*.

Осим данашњег облика у Нмн. именице *дан*, у старој споменичкој грађи среће се и облик *дневи*, који је данас задржан у неким устаљеним конструкцијама, нпр. у сложеници *међудневица, дневни*, дијалекатако *дневи-ноћи*.

Акузатив множине. У Амн. данас, са малим изузетком (окамењени израз: у *гости*), имамо наставак –е (по поријеклу од **ѣ** некадашњих –јѣ-основа: **врачѣ • м жжѣ**). Како смо у Нмн. такође имали –е / -и, почео се наставак –и уопштавати као наставак за Нмн., а –е све више као наставак за Амн. Овај је процес ишао такође од истока ка западу. На истоку је тај процес почео веома рано, код извјесних ријечи већ од 12. вијека (велики број примјера карактерише и *Мирослављево јеванђеље*), а од тог времена, нарочито у 14. вијеку, тај се наставак проширио код свих именица м. рода. У западнијим штокавским говорима (нпр. у Далмацији) који се додирују са чакавским, поред –е имамо и –и све до 18. вијека. Ипак, наставак –и < **-ѣ** уопштен је и данас у два периферна ареала: у неким чакавским (сјеверозападним и централним) и у призренско-јужноморавским (а спорадично и у косовско-ресавским) говорима.

Промјене *й*-основа именица м. рода nestало је из језика. Развитак ове промјене у српском језику ишао је у два правца. Прво, или је преовладала припадност роду, што значи да и даље остају именице м. рода и добиле су све наставке као именице м. рода. Друго, ове именице, иако мањи број, могле су изгубити првобитно обиљежје граматичког или пак природног рода, промијениле су род и пришле именицама ж. рода старих *й*-основа (данас консонантске основе), нпр: *болѣ* (данас именица ж. рода), **звѣр** (код Глишића: *Редак звер*).

Именице средњег рода

.	ǫ	-jǫ-	-n-	-nt-	-s-
Јд. Н.	СЕЛО	ПОЛК	ПЛЕМА	ОТРОЧА	СЛОВО
Г.	СЕЛА	ПОЛПА	ПЛЕМЕНЕ	ОТРОЧАТЕ	СЛОВЕСЕ
Д.	СЕЛОУ	ПОЛЮ	ПЛЕМЕНИ	ОТРОЧАТИ	СЛОВЕСИ
А.	(=Н)	(=Н)	(=Н)	(=Н)	(=Н)
В.	(=Н)	(=Н)	(=Н)	(=Н)	(=Н)
И.	СЕЛОМЪ	ПОЛКЪМЪ	ПЛЕМЕНЪМЪ	ОТРОЧАМЪМЪ	СЛОВЕСЪМЪ
Л.	СЕЛѢ	ПОЛИ	ПЛЕМЕНИ	ОТРОЧАЕ	СЛОВЕСЕ
МнН.	СЕЛА	ПОЛПА	ПЛЕМЕНА	ОТРОЧАТА	СЛОВЕСА
Г.	СЕЛѢ	ПОЛЪ	ПЛЕМЕНЪ	ОТРОЧАТЪ	СЛОВЕСЪ
Д.	СЕЛОМЪ	ПОЛКЪМЪ	ПЛЕМЕНЪМЪ	ОТРОЧАТЪМЪ	СЛОВЕСЪМЪ
А.	(=Н)	(=Н)	(=Н)	(=Н)	(=Н)
В.	(=Н)	(=Н)	(=Н)	(=Н)	(=Н)
И.	СЕЛТЫ	ПОЛѢ	ПЛЕМЕНТЫ	ОТРОЧАТЫ	СЛОВЕСЫ
Л.	СЕЛѢХЪ	ПОЛѢХЪ	ПЛЕМЕНЪХЪ	ОТРОЧАТЪХЪ	СЛОВЕСЪХЪ
Дв.	СЕЛѢ	ПОЛѢ	ПЛЕМЕНИ	ОТРОЧАТИ	СЛОВЕСИ
НАВ.	СЕЛОУ	ПОЛЮ	ПЛЕМЕНОУ	ОТРОЧАТОУ	СЛОВЕСОУ
ГЛ.	СЕЛОМА	ПОЛКМА	ПЛЕМЕНЪМА	ОТРОЧАТЪМА	СЛОВЕСЪМА
ДИ.					

Дакле, именице средњег рода имале су исте наставке као одговарајуће именице мушког рода са изузетком НАВ које су код -ǫ/-jǫ-основа имале -о: село, коло; односно -е: полк, морк. Правац упрошћавања парадигматских образаца именица средњег рода ишао је истим смјером као и коид иманица мушког рода. Наставци свих основа сведени су на најфреквентније -ǫ/-jǫ-основе. Овај процес је почео да се уопштава веома рано, као и код именица мушког рода.

За консонантску промјену били су карактеристични наставци ѡ (> е): ТЕЛА. ИМА. односно код -с- основа наставак -о (слово, небо, око). Ти су се односи задржали (за ове падеже, за разлику од консонантских основа м. рода које су сугласник којим су проширивале основу у косим падежима пренијеле и на номинатив: камен, пламен, ремен : ср. род, име – имена, теле – телета, племе . племена). Сви остали падежи доживјели су исту судбину као у м. роду. Током средњег вијека облици као. Гј. детете, имене, Дј. времени, словеси (и секундарно дететови) и Лј. срци, небеси, повлаче се пред облицима за које су карактеристични наставци -ǫ/-jǫ-основа: Г. детета, Д. времену, Л. слову, срцу, небу.

Иако у Гј. имамо од 15. вијека имене, пакете и сл. (старе наставке), вјероватно су се ти облици задржали дуже под утицајем црквеног српскословенског језика (одакле су се могли појавити и у споменицима писаним на народном језику). Већ од 15. вијека налазимо: племена и сл. Таква је

ситуација и у Дј., а и у Лј. имамо исти процес, с обзиром на ток, начин и вријеме вршења, као и код именица м. рода, у штокавском дакле добијамо наставак –оу (под утицајем им. м.р.): *словоу, именуо, пољоу...*, за разлику од чак.

У Иј. већ од 14. вијека налазимо *временом* и сл., али у почетку: *именем, лгнетем* (МС 98, 1330г.), *Андретем* (МЦ 287, 1419) и сл., да би касније код консонантских основа преовладало –ом. У косовско-ресавским говорима имамо и остатке облика на –ем.

С-деклинација скоро је ишчезла из језика. Њене остатке данас налазимо у множинским формама (нпр. у књижевном језику): *телеса, чудеса, небеса*, које имају и посебна и стилски маркирана значења (поред уобичајене множине тих именица по о-деклаинацији: *неба, чуда, тијала*). До раног губљења проширења –с- могло је доћи под утицајем именица *око* и *ухо* које се од најранијих писаних споменика (и у старословенском језику) јављају без проширене основе у двојини, дакле НАВ. *очи / оуши*; ГЛ: *очию / оушию*; ДИ: *очима / оушима*. Одатле се основа могла проширити и на једнину и множину; ове именице се данас јављају само са непроширеном основом.

Именице женског рода

У прасловенском језику именице ж. рода мијењале су се по пет декалинационих образацаи то: –ā (жена: *жены*), jā (*доуша· доуша*), ĭ (*кость· кости*), ū/ǫц (*кры· крьве*), гсугласничке основе (*мати· матерѣ*).

.	-ā-	-jā-	-ĭ-	-ū-/ǫц-	-г-
Јд. Н.	жена	доуша	кость	боукы	мати
Г.	жены	доуша	кости	боукъве	матере
Д.	женѣ	доуши	кости	боукъви	матери
А.	женѣ	доушѣ	кость	боукъвъ	матерь
В.	жено	доуше	кости	(=Н)	(=Н)
И.	женоуѣ	доушеуѣ	костиуѣ	боукъвиуѣ	материуѣ
Л.	женѣ	доуши	кости	боукви	матери

Мн.Н.	ЖЕНЫ	ДОУША	КОСТИ	БОУКВЕ	МАТЕРИ
Г.	ЖЕНЪ	ДОУШЬ	КОСТИИ	БОУКЪВЪ	МАТЕРЬ
Д.	ЖЕНАМЪ	ДОУШАМЪ	КОСТЪМЪ	БОУКЪВАМЪ	МАТЕРЬМЪ
А.	(=Н)	(=Н)	(=Н)	(=Н)	(=Н)
В.	(=Н)	(=Н)	(=Н)	(=Н)	(=Н)
И.	ЖЕНАМИ	ДОУШАМИ	КОСТЪМИ	БОУКВАМИ	МАТЕРЬМИ
Л.	ЖЕНАХЪ	ДОУШАХЪ	КОСТЪХЪ	БОУКВАХЪ	МАТЕРАХЪ
Дв.					
НАВ.	ЖЕНѢ	ДОУШИ	КОСТИ		
ГЛ.	ЖЕНОУ	ДОУШОУ	КОСТИЮ		
ДИ.	ЖЕНАМА	ДОУШАМА	КОСТЪМА		

Именице на -ā, -jā

Након извршених гласовних промјена у српском језику је добијена слједећа промјена:

.	-ā-	-jā-
Јд. Н.	ЖЕНА	ДОУША
Г.	ЖЕНИ < -Ы	ДОУШЕ < -Ѧ
Д.	ЖЕНѢ	ДОУШИ
А.	ЖЕНОУ < -□	ДОУШ ОУ < □
В.	ЖЕНО	ДОУШЕ
И.	ЖЕНО(j)у < ѣж	ДОУШЕ(j)у < ѣж
Л.	ЖЕНѢ	ДОУШИ
Мн.Н.	ЖЕНЫ < -Ы	ДОУШ Е < -Ѧ
Г.	ЖЕН Ø < -Ъ	ДОУШ Ø < -Ъ
Д.	ЖЕНАМ < -Ъ	ДОУШАМ < -Ъ
А.	(=Н)	(=Н)
В.	(=Н)	(=Н)
И.	ЖЕНАМИ	ДОУШАМИ
Л.	ЖЕНАХ < -Ъ	ДОУШАХ < -Ъ
Дв.		
НАВ.	ЖЕНѢ	ДОУШИ
ГЛ.	ЖЕНОУ	ДОУШОУ
ДИ.	ЖЕНАМА	ДОУШАМА

Као што је код ѓ/јѓ- основа м./ср. рода, диференцијација на основу ова два подтипа извршена с обзиром на природу крајњег сугласника основе, тако је и код именица ж. рода важила иста законитост. Уствари, ово је била само једна промјена, чији су се наставци према општим прасловенским језичким законима мијењали у складу са тим шта има претходи (какав је крајњи сугласник основе): непалаталан (-ā-основе) или палаталан (-jā-основе). Природа сугласника са краја основе условљавала је различите наставке: тврда / мека о/е (Вј.); љ|љ (Гј., НАВмн.); ђ|и (ДЛј., НАВдв.); њ|њ (Гмн.).

Тип прасловенских -ā/-jā-основа обухватао је некада, осим именица женског рода, и именице м. рода које означавају лица мушког пола, нпр. *слуга, владика, судија* и сл. По овом деклинационом типу у оквиру меке варијанте мијењале су се и именице ж. рода које су у Нј. имале наставак -њн'и: *богњн'и, робњн'и, поустњн'и*; и именице изведене суфиксом -ии-: *ладии, сѣ дии, крѣмчии* (које су могле бити мушког и женског рода).

Може се са поузданошћу рећи да су се сви наставци ових именица, осим наставка -еју (Иј. -jā-основа), не само сачували до писаних споменика, него се и данас налазе у дијалектима, било штокавским, било чакавским. Како показује дијалекатска и споменичка грађа ни у једном се дијалекту (говору или језику) нијесу одржале обје ове промјене, већ само једна. У штокавским говорима, углавном, код некадашњих и меких и тврдих основа преовладали су наставци меких основа, а у чакавским дијалектима (углавном и у руском језику, нпр.) наставци некадашњих тврдих основа.

Разлог за упрошћавање ових двају промјена у једну налази се, прије свега, у томе што су неки падежи одувјек имали исте наставке: Нј.: жена / душа; Ај. женѣ (-у) / душѣ (-у); ДЛмн. женамѣ; Имн. женами / душами; Лмн. женах(ѣ) / душах(ѣ); ГЛдв. -оу; ДИдв. -ама.

Они су могли и друге падеже повући за собом. Пошто је највећи број старих палаталних основа очврснуо (с обзиром да су сугласници *ч, ж, ш, џ* повукли мјесто артикулације са предњег непца уназад) и старе палаталне основе које су се завршавале овим сугласницима су очврсле, што је такође могло допринијети укрштању ових двају основа. Али, и иначе, за српски језик не важи закон о мијењању извјесних тврдих самогласника у меке када се нађу иза меких сугласника. Он је важио много раније, у прасловенском, могуће и у прасрпском, и механички се преносио и касније.

Генитив јединине. У Гј., а такође и у НАВмн., наставак -е < љ из облика -jā-основа (доуше < доушљ) истиснуо је у штокавштини још прије краја 12. вијека -и (< љ) од -ā-основа (жени < женљ). Мађутим, на чакавском сјеверозападу (Истра, околина Ријеке, дио Кварнерских острва) у свим се тим облицима налази -и (у осталим чак. = шток.). Већ у *Кулиновој повељи* имемо *силе*, што указује на старину уопштавања овог наставка код ових основа. Оваквих потврда има све више касније.

Датив јединине. Могуће је да је до укрштања наставака првобитно дошло у ДЛј., и то преко љ-основа. Д и Лј. љ-основа имали су наставак -и. Тај наставак, у овим падежима, имале су и именице -jā-основа, па се таква подударност могла

пренијети и на ДЛ некадашњих -ā-основа. Двојство ова два наставка одржало се у шток. дијалектима од најстаријих времена до данас. У косовско-ресавским и призренско-тимочким говорима побиједио је наставак тврде варијанте **ѣ** (> е), у обје промјене, дакле *душе*, према *жене* < **женѣ** (нпр. и **ѡпкинѣ** 1198-9, Ст.Немања).

У областима јужних и западних говора налази се -и (*жени*, *души* < **доуши**) у обје варијанте. Овај наставак се јавља већ од 14. вијека. Што се овог новоштокавског наставка тиче он се тумачи уопштавањем наставка меке варијанте -и, добијен је, дакле, аналошким путем, мада га неки објашњавају и утицајем икавских дијалеката (што не може бити тачно).

У истим чакавским говорима у којима је наставак -и у Гј (дакле уопштен наставак тврде варијанте промјене), у Дј је -е (такође наставак тврде варијанте промјене, ситуација је таква и у дијалектима кајкавског нарјечја).

Вокатив једнине. Имао два наставка, код непалаталних основа -о, код палаталних -е. Вокатив представља изузетак у односу на главни пут развоја који подразумева уопштавање наставака палаталних основа у штокавским говорима. Овдје је уопштен готово за све именице наставак тврде промјене -е. Наставак -е се углавном употребљава иза сугласника -ц- код вишесложних именица типа: *учитељице*, *Богородице*, *Милице*, код двосложних, али и неких вишесложних наставак је -о: *птицо*, *злицо*, *пијаницо*. Међутим, у времену од 13-17. вијека у *Историји облика од Буре Даничића* налазе се појединачни облици В на -е (*братије* 2х, *госпође* 14х, *несриће* 2х, *душе* 5х, *Марије* 3х, *робиње* 1х), а код именица на -ица, најчешће - 28х. Наставак -е се у историјско вријеме сачувао готово искључиво (осим *душе*) иза непчаних сугласника који су и данас меки у нашем језику (ј, љ, њ, ћ, ђ) и иза сугласника -ц који је данас очврснуо. Из тога се можда може извући закључак да је у то вријеме *ц* иза *и* (у -ица) било такође меко (на што је утицао претходни вокал *и*).

Наставак -ице у В је у савременом књижевном језику посљедњи остатак од цијеле групе многих ранијих примјера. Наставак -е данас је карактеристика неких дијалеката, нпр. вокативи у староштокавским говорима: *Васке*, *мајке*, *снашке*, *Софке* итд. Сачуван је углавном и код двосложних именица у говорима Црне Горе (прије свега зетско-сјеничког типа, дјелимично источнохерцеговачког: *Маре*, *Стане*, *Јоке*, *Анђе*. Овакав је вокатив утицао да се образује и Нј. на -е (према Белићу углавном код католика): *Маре*, *Стане* у сјеверној Далмацији и Дубровнику, понегдје у Боки Которској и источном дијелу Црне Горе.

Инструментал једнине. У српском језику је имао посебан развој заснован на гласовним и аналошким законитостима. Јужнословенски прајезик је из прасловенског наслиједио два наставка код именица некадашњих ā-основа: -□ и -**оѣ**. Научници се углавном слажу да је првобитно био наставак -□, а да је још у прасловенском ово -**оѣ** настало према замјеницама типа **тоѣ**. Штокавски и дио чакавског нарјечја (југоисточни) уопштио је наст. -**оѣ**, а други дио чак. и кајкавски уопштио је као и словеначки наставак -□ (који је фонетским путем прешао у *о*, а у већем дијелу чак. говора -□ > у - *жену*, касније *женум* > *женун*). Источнословенски језици имају данас -*оју*, а то значи да су уопштили

Поред именице **костъ** по овој промјени су се мијењале именице изведене од глаголских и придјевских општих дјелова (и још неке именице), као **рѣчь**, **солъ**, **милостъ**, **радостъ** и др. У српском језику ове именице су задржале свој посебан тип деклинације. Разлог што се именице женског рода нијесу утопиле у основну врсту лежи у чињеници што се ради о већој и компактнијој цјелини у поређењу са именицама мушког рода. (Готово све се завршавају на -ст, односно -ост).

Инструментал једине доживио је извјесне промјене. У том падежу данас налазимо два наставка: -ју и -и (ријечју / ријечи), а најчешће са гласовном промјеном и *кошћу* (од 17. вијека: **костѣѣ** > **костѣју** > **костју** > **кошчу** > **кошћу**). Облици са наставком -ју (**-ѣѣ**) настали су фонетским путем (губљењем полугласника, потом јотовањем), али проблем задаје облик са наставком -и. Мисли се (то је Решетарово мишљење) да је овај наставак добијен према осталом зависним падежима (у већини зависних падежа био је наставак -и), а у другим словенским језицима оваквог наставка нема. У нашим споменицима јавља се од 13. вијека (*помоки 1254-56, области 1293-1302, милости 1385*).

Белић је другачијег мишљења у односу на Решетара. Према Белићу оба наставка наслијеђена су из прасловенског језика, наш језик једини је сачувао оба наставка, а остали словенски језици су један од њих изгубили. Белић сматра да је данашње -и добијено од старог прасловенског наставка -im. Тај наставак (за који није сасвим јасан постанак) имао је по Белићу овакав развитак: -im (до епохе отвореног слога, након дјеловања ЗОС) > i назализовано > и.

У множини су Н, А и В остали исти. У генитиву је једино дошло до контракције наставка -ии (-ѣи) и добијен је у наставку дуго *и*.

У многим говорима на истоку и југу Србије ове именице су бар дјелимични прешле у м. род (*његов крв, врућ маст* и сл).

Некадашње основе на консонант (-р- деклинација)

По овој промјени мијењале су се само двије именице женског рода (између којих постоји јака семантичка веза: *мати* и *кћи* / **дѣшти** у стсл./).

једнина	множина
Н. мати	матѣри
Г. матѣре	матѣрь
Д. матѣри	матѣрьмѣ
А. матѣрь	(=Н)
В. (=Н)	(=Н)
И. матѣриѣ	матѣрьми
Л. матѣри	матѣрахѣ

Као деклинациони тип именица женског рода, консонантске основе (*мати*, *кћи*) су без посебног значаја у систему деклинације. Нијесу утицале на парадигму осталих деклинационих врста, али су се саме мијењале под утицајем фреквентнијих деклинационих образаца истовремено задржавајући и нешто од старих особености. Ове двије именице, *мати* и *кћи*, сачувале су као посебност у деклинацији - облике на -и у Н без проширене основе (*мати*, *кћи*). Истовремено овај падеж може имати и форму акузатива, са проширеном основом и - *ø*: мат-ер-*ø*, кћер- *ø*. Облик *матер* добијен је аналогијом према акузативу на што је могла утицати и аналогија према именицама *й*-основама (*й*-основе карактерише једнакост Н и А /као нпр. код именица типа *милост*, *кост*/):

Н. *кост*, *милост* - *мати*, *кћи*

А. *кост*, *милост* - *матер*, *кћер*.

Дакле, овдје су аналошки дошли акузативни облици пренесени и на номинатив: *матер* и *кћер*. Ипак, као обичнији остали су облици са старом формом на -и: *мати*, *кћи*.

Именица *мати* се у својој промјени изједначила углавном са *ā*-деклинацијом. Именица *кћи* пришла је *й*-основама. То је данашња деклинација са *ø*-морфемом у номинативу, а наставком -и у генитиву. Развитак именице *кћи* кретао се од старог **dŭkti* (лит. *dŭkter*) према стсл. *дѣшти* или српском *кћи*. Дакле: **dŭkti* > **dŭjti* > *dŭt'i* > *dŭci* > *dci* > *kћи*/*ћи*.. Прасловенско палатално *t'* прелази у стсл. у *шт*, а у српском у *ћ*.

Данас поред ном. *кћи* имамо и Н. *кћер* (у дијалектима *хћер*, *ићер*), а постоје и облици *кћерка*, *хћерка*, *ћерка*, *ићерка*; *кћи*, *ићи*, *хћи*. Облик *кћер* (акуз.) јавља се као номинатив тек од 16. вијека, а из истог периода су и потврде за инструментал *кћери*. Уз то правилан је и стари облик *кћерју*.

Именице на *ŭ* (-ѣ), в-деклинација

једнина	множина
Н. БОУКѢ	БОУКѢВЕ
Г. БОУКѢВЕ	БОУКѢВѢ
Д. БОУКѢВИ	БОУКѢВАМѢ
А. БОУКѢВА	(=Н)
В. (=Н)	(=Н)
И. БОУКѢВИИЖ	БОУКѢВАМИ
Л. БОУКѢВИ	БОУКѢВАХѢ

Индоевропски основински наставак у Нј -*ŭ*- дао је -ѣ који је добио статус наставка у Нј. У косим падежима добијено је (фонетски путем) проширење -ѣ- > -ѣв-. Тиме је ова промјена, као и сугласничке промјене, карактерисао хетеросилабички образац промјене (неједнак број слогова у основи у номинативу и косим падежима). Овој групи припадале су именице које су у Нј. имале облике са окрњеном основом: **црѣѣѣ**, **свекрѣѣ**, **смоѣѣѣ**, **боуѣѣѣ** (**црѣѣѣѣ**, **боуѣѣѣѣ**), **люѣѣѣ**. (Оваквих старих облика можемо наћи у

чакавском наречју, као *кри*, *локи*, *цреки*, будући да периферијски дијалекти чувају старину па ови примјери у том случају нијесу необични.) И именица **крџ** је припадала овом типу, мада у стсл. овај номинатив није потврђен (потврђен је у неким другим словенским језицима и дијалектима: старопољском, чакавском, полапсаком).

Ова деклинација ишчезла је у току историје српског језика. Као прво у Нј. уопштено је проширење **-џв-** из косих падежа, а затим су се падежни наставци аналошки пренијели из *ā*-деклинације. Именице ове граматичке категорије су добиле аналошке облике у номинативу једнине (аналогијом према акузативу који је гласио: **боџкџва**, на што је могла утицати и једнакост код консонантских основа): **боџкџва**, **тикџва**, **црџкџва**..., даље према *ā*-деклинацији Г: **боџкџве**, **тикџве**, **црџкџве**. До преласка у *ā*-деклинацију, као и у другим случајевима, утицало је поклапање неких падежних наставака:

Дмн. **женамџ** – **свекрџвамџ**

Имн. **женами** – **свекрџвами**

Лмн. **женахџ** – **свекрџвахџ**

Д/Идв. **женами** – **свекрџвами**

Једино су имнеице **крџ**, **љубџ** пришле некадашњим *ī*-основама (*крв* – *крви* – *крви*...; *љубав* – *љубави* – *љубави*...).

Именица **крџ** се издвојила из ове групе врло рано и налазимо већ у стсл. примјера у којима се приклања именицама на *ī* (Н. **крџвџ**: као **костџ**), **костџмџ** (**крџвџмџ**: као **костџмџ**). Данас ју у потпуности примила промјену именица на консонант.

Именица **љубџ** је у ном. (остатке чега налазимо у народној књижевности) добила наст. –а: *љуба*, а од тог облика је формирана и нова именица *љубав*, што значи да стари облик (**љубџ**) није сачуван. Ова именица мијења се по такође као консонантске основе.

О развоју двојине и множине у српском језику Појава падежног синкретизма

Датив, инструментал и локатив множине код свих родова

Именице у множини су се развијали на идентичан начин (како у генитиву, тако и у ДИЛ) без обзира на род којем су припадале и именичку врсту по којој су се мијењале. Тако на примјер:

- у штокавском: Гмн. = *ā*

У чак: Гмн. = *∅*

Д=И=Л

Д ≠ И ≠ Л

(дошло је до изједначавања наст. ДИЛ) : (није дошло до изјед. наст. ДИЛ)

О карактеристикама и односу двојине и множине

У вријеме док је двојина постојала као трећи граматички број, уз јединину и множину, употребљавала се по правилу у три случаја:

1. као везана (уз *два* и *оба*), нпр. **двѣ мрежи • женѣ** ... Слична овоме је и употреба двојине уз два лица предмета, нпр. **мариѣ и мартѣ идете** ...

2. слободна (кад именице значе парне појмове - *руке, ноге, плућа*...): **роуцѣ имете** ...

3. анафорска (кад се именица употребљава анафорски, тј. кад је уз именицу био употребљен број *два/оба*, а после се она употребљава без тог броја. (нпр. **два старѣ они идете**)).

У српском језику нестало је двојине као граматичке категорије, али су у језику остали облици двојине - са значењем множине. Најприје се губила ова последња, анафорска двојина, па тек после ове двије преостале. Осјећање за двојину почело се губити половином 14. вијека кад се у споменицима запажа да се умјесто очекиване двојине употребљавају множински облици. Облици двојине ушли су у пуном саставу међу облике множине гдје су се комбиновали са старим множинским наставцима давали множини сасвим нов морфолошки изглед. Сада у множинским парадигмама налазимо по поријеклу двије врсте наставака: множинске и двојинске. У основици и штокавског, и чакавског и кајкавског нарјечја јесте да су облици двојине добили значење множине. Стари облици и двојине и множине добили су исто множинско значење. Међутим, и једни и други значе само множину.

У основици и штокавског, и чакавског и кајкавског нарјечја веома рано су облици двојине добили значење множине код именица. У чакавском и кајкавском дијалекту наставци множине снажно потискују наставке двојине, чакавски је задржао у понеком облику и некој функцији наставке двојине, највише уз број два, а кајкавски их потискује сасвим, свуда их замјењујући множинским падежима. Наиме, штокавско нарјечје карактерише побједа наставака двојине над множинским облицима, тј. множинска парадигма под снажним је утицајем старе двојинске парадигме. У чак. и кајк. слика је обрнута: наставци множине снажно потискују наставке двојине. Штокавски се тип одликује побједом двојине над множином и то не само облицима (тима што су двојински своје наставке наметнули множинским падежима), већ и тиме што је падежни синкретизам (једнакост падежа), који је био карактеристика двојине, утицао на појаву падежног синкретизма и у множини. Код чакаваца се понегдје и може наћи двојински наставак у множинској употреби, нарочито уз број *два*, а у кајкавском су двојинске форме сасвим потиснуте множинским. Ако то илуструјемо конструкцијама уз број *два* и *три* добија се слjedeћа слика:

- а) штокавски модел: *два брата, три брата*;
- б) чакавски тип: *два брата; три брати*;
- в) кајкавски тип: *два брати, три брати*.

Штокавски модел у развоју множине под утицајем старе двојине јединствен је у словенском језичком свијету. Наиме, то је једини случај међу словенским језицима да двојина, која је изгубила своје двојинско значење и добила множинско, у тој мјери постане творачка да штокавској множини да посебан тип. У српском језику се остаци старе двојине огледају, поред осталог у бројним конструкцијама уз уз *два/оба, три* и *четири*. Да су то остаци види се и по томе што се конструкција *два/оба човјека* проширила и на *три, четири човјека*. Уз ове бројеве код именица ж. рода налазимо друкчију ситуацију: од *три, четири жене* прешла је парадигма и на *двје жене*.

Двојина се у историји српског језика изгубила негдје у времену 13/14. вијека као семантикоморфолошка категорија. Облици двојине прво су добили множинско значење, ушли су у састав множине и у комбинацији са множинским наставцима дали нове наставачке облике.

Почетни облици, нпр: **ДВА ЧЛОВѢКА ИДЕТЕ ... ОБА СЕЛѢ ИМАКТЕ ДВА НОВАГА КРАГА ...**

Прво су се губили облици двојине код глагола, при чему су множински облици потиснули двојинске. Несумњиво је да се уз двојину именица већ до краја 13. вијека могао употребљавати глагол у двојини у предикату. Двојина именица тиме је, значи, већ почињала да значи множину.

ДВА ЧЛОВѢКА ИДѸТЬ ... ОБА СЕЛѢ ИМАЮТЬ ДВА НОВАГА КРАГА ...

Може се рећи да се од 16. вијека глаголски облици за двојину престају сасвим употребљавати.

Да стари облици двојине највјероватније већ од прве половине 14. вијека добијају множинско значење види се и по одредницама (које долазе уз именице, прије свега замјенице и придјеве) у множини које стоје уз именице у двојини (иако је обично да се придјеве и замјенице слажу са именицама уз које стоје у роду, броју и падежу), нпр: **ИЗЪ НАШИХЪ РѢКѢ** (MS, 328. стр., 1427) < ... **НАШЕЮ...ТѢМЪ ДВѢМА ТРЪГОВЦЕМА** < ... **ТѢМА...** То је показатељ да се губио осјећај за двојину.

Уочљиво је велико присуство синкретичких форми у двојини, поред осталог једнакост Д=И, Г=Л. Ова једнакост наведених падежа двојако је утицала на множински систем: а) ови се падежи једначе у множини под утицајем двојине; б) прихватају и саме, по поријеклу, двојинске наставке. Процеси су ишли поступно, ако да су у различитим споменицима и у различитим говорима забиљежени различити степен тога развитка.

мн. (почетно)	дв.(пошетно)	мн. (13-15.в.)	мн. (13/14, 15 – ... в.)
Д. ЖЕН-АМЪ	ЖЕН-АМА	ЖЕН-АМИ	ЖЕН-АМА
И. ЖЕН-АМИ	ЖЕН-АМА	ЖЕНАМЪ	ЖЕН-АМА

Под утицајем једнакости ДИ двојине дошло је и до једнакости ових падежа у множини тако да се почев од краја 13. вијека мијешају наставци у Д и И множине, јавља се облик Д множине у функцији инструменатала, као и облик инструменатала у значењу датива па у споменичкој грађи овог периода срећамо

нпр. **к женами** (дакле, облички Имн., у функцији датива) ... **с женамъ** (дакле, облички Дмн., у функцији инструментала), ... **къ своимъ пригатели** (1332. год.) ... Од 15. вијека добија примат упрошћени, по поријеклу двојински наставак –ама, сада у значењу множине.

Тако су се за сваки падеж могле напореда егзистирати по три форме:

Д. женамъ = женама = женами

И. женами = женама = женамъ

Од 15. вијека јавља се у нашим споменицима у Д наст. -ма: *црквама, тугама, устима, људима*.

У исто време се у И јављају облици на -ам (*бесједам* - 1597.г., *дјевојкам* - 1563.г) и -ма – **съ голиама** (1409).

Од 15. до 18. вијека налазимо потврде за Дмн. са наст. -ми што је стари облик инструментала: *женами, ногами, црквами*.

Од почетка 16. вијека налазимо потврде са наст. -м у Имн., што је по поријеклу стари наставак за датив: *бесједам, дјевојкам*, потом и *људим, жалостим, стварим* и сл.

Иста појава важи и за именице мушког и средњег рода:

мн. (почетно) дв.(почетно) мн. (13-15.в.) мн. (13/14, 15 – ... в.)

Д. **град-омъ** | **-емъ** **град-ома** | **-ема** **-и** (од INSTR.)

ДИ. **-и** • **-ом** | **-емъ** • **-имъ** • **-ома** • **-имъ** • **-има**

(и у дативу и у инструменталу)

И. **град-и** **град-ома** | **-ема** **-омъ** | **емъ** (од датива)

- касније: **-има** (ДИмн.), формиран данашњи наставак.

Дакле, у прасловенском и прасрпском није постојала једнакост множинских падежа (па ни ДИ). Једнакост је била карактеристична једино за ДИ двојине. Када се губи двојина као семантичка категорија она утиче на једначење ових падежа у множини, броја наставака у множини у ДИ је повећава па за сваки падеж добијамо више форми, уз то исте форме се употребљавају код оба ова падежа: наставак Дмн. почиње се употребљавати у функцији Имн. (нпр. **къ гради**), и облик инструменатала у функцији Дмн. (нпр. **съ братомъ** • **людимъ**). Даље, долази до комбиновања инструменталног наставка –и са наставком датива –ом и са наставком ДИдв. –ома па смо добили различите наставке у ДИмн: -им, -има, -ма и сви су они забиљежени и сретају се у споменичкој грађи из различитих периода и са различитих простора док се на најширем простору није уопштио наставак –има, који је карактеристичан за већину штокавских говора (то је и наставак карактеристичан за стандардни језик). У многим западним штокавским говорима уопштен је наставак на –м (*људим, женам*). У сјеверним штокавским говорима, као и у југоисточној чакавштини има доста остатака старијих неизједначених облика у дативу и, нарочито, у инструменталу.

Према томе, сад и множина има синкретичке форме напореда са несинкретичким. Оног момента кад су се двојинске форме почеле сретати тамо гдје иначе треба да долазе множинске почело је урушавање ове треће бројне категорије, почео се губити осјећај за двојину и она је нестала. Примјере са именичким формама на -МА за ДИ множине налазимо у споменицима већ у 13/14. вијеку.

Дакле, ови процеси нијесу били исти ни у штокавским дијалектима:

- Зетско - сјенички: Ови говори имају у множини највише четири падежна облика: поред Н=В и А постоји још и Г=Л и Д=И. Наставак за Г=Л обично је -ах (*селах, годинах*). Облици дат. и инстр. обично се завршавају на -ма (*јунацима, женама*).
- Косовско - ресавски: У погледу наставака множинских падежа овај дијалекат је сличан зетско - сјеничким. Дат. и инстр. имају заједничке облике на -ма, а локатив је изједначен са генитивом... У великом броју говора у сливу Велике Мораве број множинских облика смањен је на три тако што је и код именица м.р. прве врсте Амн. изједначен са Н - В.: *украде кључеви*.

Ова једнакост се ослања (и поклапа) са некадашњом једнакошћу падежа у двојини.

- Источно-херцеговачки / шумадиско - војвођански: У овом дијалекту изједначени су сасвим Д, И, Л. (Д, И, Л нису изједначени у свим штокавским дијалектима, него само у оним који су узети у основицу стандардног језика, дакле у новоштокавским дијалектима, источнохерцеговачки и шумадијско-војвођански, мада у Шумадијско-војвођанским нијесу изједначени досљедно, нарочито у неким војвођанским дијалектима).

Локатив множине

Најпродуктивније именице у Лмн. имале су наслијеђене наставке:

-ѿ- -јѿ- -ā- -jā-
-ѣхъ -ихъ -ахъ

Код осталих основа имали смо: -ѣхъ • -ѣхъ. Ови се наставци још у старословенском јављају и у облику: -ѣхъ • -ѣхъ што је у старословенском могло настати, како фонетским путем (вокализацијом полугласника у јаком положају), тако и морфолошким, аналошким путем – према -ом-/-ем- у дат.мн. Дакле, наставак је резултат морфофонолошких процеса. Сви ови наставци су присутни и забиљежени и у историји српског језика.

Једнакост ГЛдвојине утицала је и на то да се од најстаријих времена почне јављати једнакост ових падежа и у множини па се до краја 14. вијека јављају примјери са обликом Гмн. умјесто Лмн., и обрнто, са обликом Лмн. у функцији Гмн, нпр: *ѿ стариѣхъ врѣменаѣхъ*. (МС, 38) *ѿ тѣѣхъ рѣботаѣхъ дѣцаѣхъ моиѣхъ* – облици старог локатива у функцији генитива), код Његоша: *Мало рукаѣхъ, малена и снага ... 8 книгѣхъ* (облик генитива у функцији локатива).

Ова особина је оставила трагова у народном језику: у дугом југоисточном појасу, од црногорског приморја до румунске границе, у зетским говорима налазе се примјери са генитивом у локативном значењу (*по брда, по ливада*), као и старије лок. умј. ген: *Мало рукаѣхъ малена и снага* (код Његоша) ...

Локатив је остао у прво вријеме изван овог процеса у новоштокавским говорима: он се завршавао у множини на сугласник х што је онемогућавало додавање завршетка -ма. Обличко једначење локатива са дативом и

инструменталом било је условљено фонетским процесом, губљењем сугласника *x*, процесом који је карактеристичан за већину штокавских говора. Кад је у Лмн. у 17. вијеку почео да се губи сугласник *x* са краја ријечи, у текстовима из тог времена сретале су се форме тога падежа типа: *вода, књига, кућа* и сл. Код именица м.рода такође нестаје овај глас, код *-јо-основа* је од старог наставка *-и* остао наставак *-и* (*врачих >рачи*) у Л чиме се локатив изједначио са старим инструментомалом са наставком *-и*. Тиме су створени услови за прикључење локатива Д и И гдје су раније форме на *-ма* потиснуле старе множинске наставке. Тако у 17. вијеку налазимо: у *градовим* (1639), у *стварми, на рукама*, дакле све оне наставке који су постојали (и формиран) у дативу и инструменталу, а даље и наставке: *-ма, -има, -ама*. На тај начин у сва три падежа касније, као доминантан, добијен је нов, идентичан завршетак *-ма* за Д=И=Л. У мушком роду ти ће падежи имати испред споменутог завршетка вокал *и*, дакле *-има (коњ-има)*, иако тог *-и-* у већини падежа није било. Сматра се да је оваква форма овог наставка настала комбиновањем наставка инструмента *-и* и завршетка *-ма* (први је по поријеклу множински а други двојински дио).

Развитак наставка *-а* у генитиву множине

Једно од најтеже рјешивих питања наше историјскојезичке науке јесте облик генитива множине. Тим питањем су се бавили многи научници, покушавајући да објасне његово поријекло. У другим словенским језицима га нема, изузев словеначког и то само код именица женског рода са акцентом на крају. Ту се он у слов. развио касно, у 17. веку (нпр. *жена*).

Гмн. у штокавским говорима има три наставка: *-ā, -ū, -у, -ју* (*рука, кости / костију, руку ...*), али је проблематичан управо облик генитива са наставком *-а*, који је и доминантан и примаран у српском језику.

У Гмн. код већине основа имали смо општесловенски наставак *-ъ, -ѣ*, или наставак *-ѣ* код *ѣ-основа*: *град-ѣ, кон'-ѣ, пѣ, т-ѣ, жен-ѣ, доуш-ѣ, кост-ѣ*.

Данашњи наставак *-а* у Гмн. новог је поријекла и јавља се код именица сва три рода, углавном од 14. (или краја 14. вијека).

Основе на *ѣ* имале су некада наставак *-и*: (**kostъjъ*) *костъи / костии >* (фонетским путем) *кости* (са дугим наставком *и*; након сажимања). Друге именице нијесу имале такав наставак у Гмн., наравно након губљења полугласника у слабом положају, а поготово нијесу имале дуго *-а*. Како се он појавио и постао наставачка морфема највећег броја именица српског језика јесте питање на које има више одговора.

О поријеклу *-а* у Гмн. много се писало и има различитих мишљења: дискутабилан је наставак *-ā* у овом падежу, затим дужина тог наставка, те дужина вокала у претпоследњем слогу (*жѣн-ā*). У вези са овим проблемом створено је мноштво теорија од којих ћемо поменути неке занимљивије и увјерљивије.

Једни су (Даничић, Мајков, Ивић, Решетар) у генитивном наставку *-а* видјели стари полугласник. Дакле, генитивни наставак настао је дјеловањем фонетских фактора, при чему би позиција полугласника на крају ријечи (гдје је иначе његова позиција била најслабија и гдје је најраније губио гласовну

вриједност) морала бити посебна и другачија. Заговорници ове теорије углавном говоре о нарочитој дужини или посебном дужењу овог полугласника у Гмн, при чему се позивају на начин обиљежавања Гнаставка у српским ћирилским споменицима 14. вијека, гдје је било често удвојено писање полугласника (-ѡѡ): **крѡѡѡ· динарѡѡѡ**, које се, претпостављају, изговарало као дуги полугласник. У прилог својој теорији наводе факат да се Гнаставак –а јавља у исто вријеме када и прелазак полугласника у јаком положају у пун вокал, што би свједочило о условљености ових двају процеса. Александар Белић сматра да је писање удвојеног полугласника чисто ортографска црта. Удвајање је било често у старим српскословенским споменицима одакле је могло ући и у повеље. Осим овога, заговорници ове тезе у прилог својој теорији наводе стање у зетско-сјеничким говорима који у ГЛмн. имају наставка –ǣ, –ǣх, –ǣг, –ǣ. Међутим, како сматра Белић, овом наставку се приписује локални значај, у говорима које карактерише једнакост ГЛмн, а наставак –ǣ је везан за све штокавске говоре.

Овом теоријом је, осим преласка полугласника са краја ријечи у пун вокал, тешко објаснити и дужину вокала претпоследњег слога, која може настати једино губљењем тог истог полугласника са краја ријечи (који губљењем предаје квантитет вокалу у претпоследњем слогу): **жѣѡѡѡ** > жѣн- (упор: Нј. кѡст – кѡсти; мѡст – мѡста; Гмн. прозѡрǣ ...).

Гојко Ружичић сматра да поријекло наставка –ǣ треба тражити код покретног прилошког -а, са чиме се Белић није сложио. Белић у овом наставку види етимолошко *a*, поријекло наставка -а дугог налази у сплету облика Д и И, аналошки пренесеног из ових падежа након губљења двојине. Наиме, када се има у виду да је облик Д гласи заправо **женам**, онда се у односу *женам/женама/женами* ово финално -а и финално -и могло осјетити покретним (једном су се јављали, једном не) па, како је –и већ било ког и-основа, код осталих основа које су остале без наставка узето је -а за генитив гдје само облик *жен* (наравно, након губљења полугласника) и тако је у већини именица настао генитивни наставак -а. Белић, према томе, настанак овог наставка везује за једначење множинских падежа, будући да се ова два момента повезују: или и једно и друго, или ни једно ни друго. Да је ово –а у Гмн. настало од покретног –а из –ма, -м, -ми доказ је чакавски: у чак. нема једначења (нема *женама*, већ само *женам*, *женами*, *женах*) па нема ни генитивног -а. Према Белићу, не треба се чудити што се овај облик залијепио за Гмн.

Наравно, то покретно *a* није имало акценат, али је накнадно, када је добило функцију наставачке морфеме, добило и акценат и то краткосилазни, аналогijом према осталим падежима гдје је било то *a* кратко, дакле имали смо, нпр - **женǣ** са краткосилазним акцентом на задњем слогу, односно на наставку -ǣ. Поставља се питање како је то -а добило дужину, коју и данас има, јер је у почетку било кратко. Ову дужину наставка -а Белић тумачи утицајем ĭ-основа: **костĭ** (са дугим вокалом *и* у наставку). Тако је некадашње кратко -ǣ (са краткосилазним акцентом) постало је дуго -ǣ̃ (са дугосилазним акцентом), аналогijом према именицама на -ĭ где је такав акценат постојао. Касније је извршено ново преношење акцената (тзв. штокавско политонијско преношење

при чему су акцети када су се преносили на претходни слог од силазних постајали узлазни), па смо на тај начин добили сљедећу ситуацију:

жѣнā > жѣнā

из чега се види да је наставачка морфема задржала дужину, а претходни слог, који је био дуг, добио је сада дугоузлазни акценат.

Овом свом тумачењу Белић је нашао ослонац на прилике у чакавском нарјечју гдје једначења датива и инструментала није било, а тамо нема ни дугог -а у Гмн.

Проф. Радоје Симић као противдоказ овој теорији наводи чињеницу да наставку -ā у Гмн. не претходе поремећаји Дмн / Имн. него су каснијег датума. Осим тога, према проф. Симићу, данас је то -ā код именица по свом статусу постојано (*женама, градовима*), а покретно је код замјеница и придјева (доброг/а/, тог/а/), а и ако је некад било покретно, то би занчило неспособност да обавља функцију (да се учврсти) и у старим позицијама, а још мање у новим.

Михаило Стевановић у генитивном наставку -ā види посебну улогу двојинско-множинских укрштања, при чему је једнакост ГЛдв. повукла за собом и множинско укрштање при чему је -ā (дијалекатско -ĭ) прећи и на Гмн. по поријеклу -ах (-ĭх) из локатива множине.

Проф. Симић сматра да би ово укрштање подразумијевало једнакост основа код ГЛмн., што није био случај (Гмн. жѣн-, Лмн. жѣн-ах). Он сматра, да, пошто реорганизација падежног система пада у исто или слично вријеме са вокализацијом јаким полугласника наставак Гмн. може бити: 1) полугласничког поријекла (са двије могућности: а) од Лмн. -ĭхъ | -ĭхъ: или б) Гмн. -ĭ | -ĭ); 2) етимолошког поријекла (а) из Лмн. -ахъ или б) покретно а из -ама). Проф. Симић генитивно -ā објашњава укрштањем и међуутицајем двају фактора: фонолошких и морфолошких. Дакле, наставак -ā је фонетски процес вокализације полугласника потпомогнут морфолошким обликом са -а- од -ах, а такође потпомогнут и покретним вокалом а.

Осим што је наставак -и остао као карактеристичан за именице женског рода ĭ-основа, проширен је и на именице које нијесу по поријеклу именице женског рода ĭ-основа, нарочито у дијалектима југоисточне Србије (*људи, диј. и љуђи, црви, мрави*), а и на именице женског рода ā-основа (*шерпи, корпи, лопти...*).

Осим наставака -ā и -ī у Гмн. данас имамо задржан и наставак -у и -ију по поријеклу од некадашње двојине (и данас је најприсутнији код именица које значе двојину (*руку, ногу, ушију*), али се проширио и на друге именице, нарочито у дијалектима: *прстију, кокошију, ноћију, црвију, костију, гостију, путију*).

ЗАМЈЕНИЦЕ

Замјенице су врста ријечи којима се упућује на лица или предмете. Дијеле се према функцији на личне, именичке и придјевске.

Личним заменицама се упућује на лица према њиховом учешћу у говору: прво (говорно лице) - *ја*, друго (лице коме се говори) - *ти*. Замјеницом *он, она, оно* говорно лице означава лице које не учествује у говору, али је познато. Овом замјеницом се обиљежавају и предмети. Замјеница за сва лица (повратна) *себе / се*, употребљава се (у својој примарној функцији) да означи да неко лице врши радњу у вези са самим собом, тј. њоме се замјењује зависни падеж личне замјенице кад је ова субјекат у реченици: *Ја се умивам = Ја мене умивам*.

Лична зам. 1. и 2. лица и повратна заменица имају један облик за сва три рода, а лична замјеница за 3. лице има посебан облик за сва три рода (*он, она, оно*). По овој особини ова замјеница за 3. лице ишла би у групу придјевских заменица (оне имају различите облике за родове). Али с обзиром на то да личне замјенице одређујемо према учешћу говорног лица у говору, она је лична. Све личне замјенице имају оба броја, осим повратне замјенице која има само облике једнине, а њима се обиљежавају и множински облици (*Ми се умивамо*). Лична замјеница 1. и 3. лица имају различиту основу у номинативу у односу на зависне падеже: *ја - мене, он - њега...*

Осим тога, личне замјенице имају у Г, Д и А једнине и множине дуже и краће (енклитичке) облике. Дужи облици се употребљавају: а) кад се лице посебно истиче (наглашава): *Ти МЕНИ то реци, а не ЊОЈ*; б) на почетку реченице: *Мени се осмјехнула срећа (*Ми се осмјехнула срећа)*; ц) уз предлоге: *Сазнао сам то од тебе (*од те)*.

Краћи облици не могу стајати на почетку реченице ни уз предлоге, осим енклитике *ме, те, се* и *њ* (у акузативу, што има посебно оправдање у историјскојезичкој ситуацији): *Не зна за се. Наљути се на те, ме. Навалио на њ.*

Енклитички облик од *она* - *ју* употребљава се само уз енклитику глагола (*је*): *Он ју је познао*, а обично та енклитике гласи *је*.

Личне замјенице

Промјена личних замјеница у прасловенском и прасрпском			
Нј. Г Д А И Л	азъ мене мьнѣ· ми мѧ· мене мьно□ мьнѣ	тъ тебе тебѣ· ти тѧ· тебе тобо□ тебѣ	себе себѣ· си сѧ· себе собо□
Нмн. Г Д А И Л	мы насъ намъ· ны ны· насъ нами насъ	вы васъ вамъ· вы вы· васъ вами васъ	
НАВдв. ГЛ ДИ	ве· на наю нама	ва ваю вама	

Личне замјенице имају посебан парадигматски образац, мијењају се по одређеном засебном обрасцу.. Имају другачију основу у номинативу једнине у односу на зависне падеже, како у једнинои тако и у множини. Нарочито прво лице једнине има потпуно различите коријене у ном. у односу на зависне падеже.

Лична замјеница 1. лица.

Номинатив једнине. у Нј. јављала се у различитим облицима: **азъ**, **ѧзъ**, **ѧ**. Поред стел. језика, облике са *з* на крају има бугарски (*јазъ*, у дијалектима, и *аз*), македонски *јас*, *ја*, словеначки - *ја*, *јаз* (у значењу - моје властито *ја*), у староруском *јазъ*, старопољском *ја(з)*, старочешком *јаз*. У сва три посљедња

језика имамо данас *ja*, без *з* на крају. Поставља се питање на који је начин од **јазъ** добијено *ja*. Овај облик води поријекло чак од индоевропског (гдје је постојао у другачијем фонетском лику, преко прасловенског). Неки индоевропски језици имају на почетку *e*: грч. *ἐγώ* (= *ja*), лат. *ēgo* (= *ja*), лит. *eš* (> *aš*), лет. *es*, ст. индијски *aham*, јерменски *es*, стсл. *азъ, јазъ*, (кентим језици имају *-g-* од индоеврпског *-g'*-, а сатем струјни); српски *ja*.

Ако упоредимо ове различите индоевропске језике треба одговорити на питање одакле *a-* на почетку ријечи у словенским језицима наспрам *e-* у другим индоевропским. Мисли се да је аналогijом према дугом вокалу код замјенице другог лица *ty* (**ты**) кратко *e* првог лица постало дуго *e*. У праиндоевропском је било *eg'* гдје је *g* било дуго и умекшано и од њега је добијено *з*, а вокал *a* је постао фонетским путем на сљедећи начин:

*eg'h - ēz - (g' > струјно з, h отпада, ē индоевропско у прасловенском даје *jam*) > ěz* (у прасловенском се често уколико ријеч почиње вокалом додају протетичко *j* или *в*) > *jěz* (*jam* иза палаталних сугласника прелази у *a*) > *jaz*. Даље се претпоставља да је облику **аз** у прасловенском језику могло бити додато партикула *ъ* кратко које је дало тврди полугласник, а могла се та замјеница употребљавати и без партикуле (према Фортунатовљевом тумачењу). Први тип је сачуван у стсл. језику, а други је већ у прасловенском језику у вријеме деловања ЗОС, кад се финално *з* изгубило, дао **ЈА**. Тако смо добили ове двије форме карактеристичне за словенске језике. Дакле у стсл. (*j*)**азъ**, а *ja* у многим слов. јез.

Према донекле другачијем тумачењу финално *-з* је изгубљено на крају ријечи, у сандхију, испред безвиучних сугласника, прво се једначило по звучности, а затим губило, нпр.:

и азъ съмъ зналъ > и јазъ съм зналъ > и јасъ съм зналъ > и ја сам ...

Генитив и акузатив једнине. За старије стање карактеристичан је облик **Г мене**, односно облик **А ме**. Ослонцем на именице мушког рода када значе живо (а код именица м.р. ослонцем на једнакост **ГА** код односно-упитне замјенице за живо **КОГО**), како се и личне замјенице односе на живо, долази до аналошког укрштања облика генитива и акузатива код личних замјеница.

Генитив је познавао пуне (ортотоничке) облике: **МЕНЕ· ТЕБЕ· СЕБЕ**, а акузатив је као примарне познавао облике **МА· ТА· СА** који нијесу било енклитички него ортотонички. Доказ да су облици акузатива **МА / ТА / СА //** (такође и у множини **НЪ / ВЪ**), архаичне форме и нијесу енклитике у стсл. језику, јесте то што су се могле употребљавати и у конструкцији са предлогом (нпр. стсл. **ДАЖДЪ ИМЪ· ЗА МА** и **ЗА СА** Сав. књ.). Форме **мене/ тебе/ себе //** (у множини **насъ / васъ**) по поријеклу су генитивне. Касније, дакле, долази до употребе обје форме и у А и у Г и то ослонцем на именице м.р. код којих долази до једначења ГА када значе живо (*од човјека, видим човјека*), како се личне замјенице односе на живо долази до аналошког укрштања ГА и код њих. Када је дужи облик генитива постао и облик за акузатив (отротонички), краћи акузативни облик (*ме, те, се*) пренесен је и на генитив и свео се на функцију енклитичког облика (*Срео ме је. Мене је срео. Не тиче те се. Не тиче се тебе. Личи на тебе. Ово је поклон од мене*). Веома рано се јавља енклитички облик *ме* у старим текстовима.

Датив једнине. **мънѣ · мънѣ | ми ...** - Стари датив је поред дужих облика (који су идентични и у локативу: **мънѣ | мънѣ· тебѣ· себѣ**) имао и енклитичке форме **ми · ти · си**. Данашњи пуни облик (*мени ...*) настао је аналошки, утицајем енклитичке форме (*ми ...*), а наставак –и у овим падежима имале су и именице ж.р. **доуши** па је на формирање оваг наставка могла дјеловати и ова аналогија. Вокал –е- (у унутрашњости слога) код л.з.1.л. настао је под утицајем падежа са –е- (Г. *мене ...*).

У неким дијалектима постоје међутим и облици *мене, тебе, себе*. Према Вајану крајње –е у дијалектима добијено је аналогијом према облицима множине за Г, А и Л који су исти. Он сматра да је и на једину дјеловала та аналогија па су добијени исти облици и у једнини:

Г. нас

А. нас

Л. нас

Инструментал једнине. Првобитно је претрпио одређене фонетско-морфолошке промјене: **мъно□ > мъною > мноѸ > мнѡу > мнов / мновѣ** (Ове

облике срећемо у првим споменицима српског језика, нпр. *Повеља Кулина бана. своиов волоов*). Данашњи облик *мног, тобом*, којег срећемо већ у споменицима 13. вијека, добијен је аналошки, под утицајем инструментала једине именица м. и ср. рода (*градом, селом*).

Један дио чакавских говора наслиједио је у једном дијелу старо -□, а у другом дијелу -оѣ (*сѣ мѣноѣ > са мном(е)*, чак. *са мнум* /након денализације/ > *са мнун* /м је на крају у чакавским прелазило често у н). Осим ових облика, у косовско-ресавским постоје и облици: *с меном* и *с маном*.

Множински падежи. Номинатив множине. У Н.мн. у Кијевким листићима, једном од најархичнијих стел. споменика, налазимо *нѣ* умјесто *мѣ*. (У бугарском данас налазимо *ние*). Ово почетно н- добијено је аналошки јер су остали падежи 1. лица почињали са н- (*нас, нам...*). Како су у 2. лицу сви падежи (па и номинатив) почињали истим сугласником (*вѣ - вас...*), тако је то пренесено и на л.з. 1. лица па је добијено *ни* | *нѣ - нас*.

У ДИЛмн. (*намѣ· нами· насѣ*) потврђује се закон аналогije и утицаја двојинских облика, као и код именица. у већини штокавских говора стари двојински облици за ДИ (*нама, вама*) почели си се усвјати као нове форме прво код ових падежа, а затим и у локативу, аналогijом према именицама. Када су форме *нама, вама*, по поријеклу двојинске, постале ортотоничке за Д, онда је стара дативна форма *нам / вам* постала енклитичка за овај падеж (*Дао нам је. Дао је нама. Иде према нама*). Кајк. и дио чак. не развијају ове облике ситуацију, већ задржавају старо стање.

Акузатив. Као пуни (ортотонички) облик у акузативу се усталило *ВАС* : *НАС*, а као енклитички – иста форма, само, наравно, неакцентована и са кратким вокалом: *ВАС, НАС*: *Љут сам на ВАС. ВАС хоћу да видим. Хоћу да вас видим*.

Формирање енклитика у множини. Примарни наставци за Амн. *нѣ· вѣ* су од најстаријих времена постојали као енклитички у Дмн. Процес изједначавања и новог прераспоређивања енклитичких облика у множини вршио се ослоном ан једину. Првобитно су облици *нѣ, вѣ*, односно касније *ни*,

ви, постојали само у Амн, али, како су у једнини постојали енклитички облици и у акузативу и у дативу (*ми / ме, ти / те*) то су се **нѣ** **вѣ** из Амн. почели употребљавати од најстаријих времена и за Дмн. У великом броју споменика НИ/ВИ се употребљава од најстаријих времена и у Д и у Амн. затим је на ред дошло разграничење у употреби два енклитичка облика, иста за ова два падежа множине. У акузативу (аналогијим према једнини, гдје је било МЕ, ТЕ) облици Амн. НИ/ВИ прешли су у НЕ/ВЕ (Овдје су могле утицати и именице м. и ж. рода типа. ДУШЕ, ВРАЧЕ). Данас су се ови облици задржали у дијалектима који чувају архаичније стање (косовско-ресавском, зетско-сјеничком, дјелимично и источнохерцеговачком.

Да ве видим (мј. вас). *Да не видиш* (мј. ме). *Дао ви је* (мј. вам). *Дао ни је* (мј. нам).

Замјеница 3. лица

У данашњој личној замјеници 3. лица огледају се форме некадашњих двају замјеница: демонстративне (показне) у Нј. (онъ, она, оно; они, онѣ, она) и прасловенске анафорске (упућивачке) замјенице: и(же), ѿ(же), к(же). Та је замјеница у прасловенском имала двојаке облике: уз предлоге са почетним њ- (н') и без предлога са почетним ј-. Српски је језик наслиједио обје те групе облика, али их је другачије распоредио.

	м. р.	ср. р.	ж.р.
Н.јед.	онъ	она	она
Г.	кго /jego/		кѣ кѣ
Д.	кмоу /jemu/		ки
А.	и /jъ/ кго	к	ѣ ю
И.	имъ /jimъ/		кѣ кю
Л.	кмъ /jemъ/		ки
Н.мн.	они	она	онѣ
Г.		ихъ /jihъ/	
Д.		имъ /jimъ/	
А.	ѣ	ѿ	ѣ
И.		ими /jimi/	
Л.		ихъ /jihъ/	
НА.дв.	ѿ	и /ji/	и /ji/
ГЛ.		кю	
ДИ.		има /jima/	

Облици са и без предлога

У прасловенском језику су постојала два облика ове замјенице - једни уз предлоге а други без предлога: ови први почињали су са њ-, а ови други са ј-.

и(же), касније он

jego / n`ego

jemu / n`emu ...

У функцији личне замјенице за треће лице употребљавала се у старијем језику показна (анафорска) замјеница која је указивала на претходну ријеч (нпр. *вѣ оно врѣмѣ призѣва исоусѣ оученикѣ своѣ и рече имѣ*). Н. те замјенице гласио је **и, ѿ, ꙗ** (*јѣ, *ја, *је). Ни у старословенском (ни у писаним споменицима српског језика уопште) не јавља се у самосталној употреби, а као Нј. личне замјенице 3. лица употребљавају се показне замјенице: **онѣ /она / оно; тѣ / та / то, сѣ / си / се**. За косе падеже употребљавала се анафорска замјеница која се мијењала по некој варијанти промјене: Г. **кѣо**, Д. **къмоу**... И. **имѣ**... После предлога анафорска замјеница развија епентетско **н-**, у почетку иза предлога **вѣн-, кѣн-, сѣн-**, нпр. Д. **кън къмоу, кѣн имѣ** /=jimtъ/ А. **вѣн и** /=jъ/, И. **сѣн имѣ** /=jimtъ/ ... Као и други предлози, и ови су чинили јединство са ријечима уз које су се употребљавали, па тако и са замјеницама (чине једну акценатску цјелину, проклитике су). По закону отвореног слога ово финално **-н** могло је или отпасти (**вѣ имѣ, сѣ оученикомѣ, кѣ исоусѣ**) или је остајало и прешло у састав замјеница спојивши се са почетним сугласником (ј) анафорске заменице, тако да је дошло до проширења основе - крајње **н** пришло је замјеници и започело да се схвата као њен саставни дио. Даље је вршено јотовање (**н- + -ј- > њ-**) Касније се ово почетно **н-** уопштава за све падеже са предлозима, а у српском касније и за све падеже, како са предлозима, тако и без предлога: *њега, њој, с њом...*).

Српски језик је наслиједио обје форме - и са **њ** и са **ј** из прасловенског језика. Касније су у нашем језику преовладали млађи облици, а старе, паралелно са новим, налазимо само у старим споменицима. Наравно, млађи ликови су се употребљавали и уз друге предлоге: *отъ н'его, изъ н'его*. Словенски језици нијесу по овом питању јединствени (ситуација слична српском је у нпр. словенском, бугарском, док руски језик, нпр., има и форме са почетним **њ-** (са предлозима) и са почетним **ј-** (без предлога). Обје форме карактеристичне су и за старословенски језик.

Номинатив једине. У праслов. језику било је неколико показних (демонстративних) замјеница: **тѣ, та, то; сѣ, си, се; онѣ, она, оно; овѣ, ова, ово; јѣ,**

ја, је. Дијелили су се на замјенице које показју на близак предмет, даљи предмет и познат предмет. Ове посљедње се називају анафорским (упућују на предмет који је у сјећању говорника и који му је познат). Била је то типична анафорска замјеница **јь, *ја, *је*. Судбина ових замјеница није у свим језицима словенским била једнака. Управо је своју првобитну функцију највише изгубила анафорска заменица. Њен развој се кретао у три смјера: 1) постала је саставни дио сложене придјевске деклинације (**dobrъ-јь, *dobra-ја, *dobro-је*); 2) постала је лична заменица трећег лица, у зависним падежима, што је довело до потпуног нестанка номинатива **јь, *ја, *је*; 3) у споју са партикулом *-же* постао је релативна заменица *јъже, јаже, јеже*. Због тога ни у стсл. номинатив није забиљежен, па се за ном. личне замјенице употребљавају друге показне замјенице, најчешће **тѣ** или **онѣ**. На тај начин лич. зам. 3. лица добија суплетивну форму: у Нсг. и пл. има једне, а за друге падеже другачије облике. Дакле, облици **онѣ • она • оно** су по свом поријеклу демонстративне заменице (**онѣ граєданинѣ** = онај грађанин), док су стварни облици зам. 3. лица, како показује парадигма, требало да гласе у номинативу **јь, *ја, *је* (у стсл. би се писало: **и, ђ, к**). У овом облику нијесу сачуване у стсл. језику, налазимо их једино проширене партикулом **же**: **иже • ђже • кже**. У овом облику се употребљавају у функцији релативне замјенице (= *који, која, које*).

У ном. једн. ове замјенице налазимо облике показне заменице, а у зависним падежима налазимо облике ове старе анафорске заменице:

он	она	оно
иже	јаже	јеже
јего		
јему		

Форма **онѣ** употребљава се од најстаријих времена (и код штокаваца и код чакаваца). Међутим, она је веома дуго (чак до краја 17. вијека) значила и показну замјеницу и замјеницу за 3. лице (*он дан, он час*). Веома рано се овој замјеници (а и другим замјеницама, **тѣ** | **ѣ** | **то • овѣ** | **ѡѡ** | **ѡѡ**) додавало једно неслоговно *і* (партикула): **онѣ + і** (= **онѣјѣ**), **она + і**, **оно + і**; **тѣ + і**, **ѣ + і**, **то + і**,

гдје је у ж. и с. р. ово неслоговно *ј* отпадало па су добијени облици *тај, та, то*. или *онај, она, оно* (=онѣјѣ > онај). Дакле, на овај облик се могла додавати партикула *ј* (неслоговно *и*), али и није морала да се додаје: у првом случају (са партикулом) постала је демонстративна замјеница, а без партикуле добила је другу функцију - постала је лична замјеница. На тај начин се све више одвајала демонстративна употреба у облицима са партикулаа од употребе личне замјенице без партикула (који се почео уопштавати као замјеница 3. лица). На тај начин се овај облик без партикуле (*он*) уопштио као лична замјеница, а *онај* као показна замјеница.

У женском и средњем роду једнине и множине нема у Н никакве гласовне промјене, нити разлике, између личне и показне замјенице; уочљива је једино разлика у квантитету финалног вокала:
лична: она, оно - показна: она̃, оно̃.

Генитив једнине. Завршно - *го* > - *га* (одн. *кго* > *кго*, *н'его* > *н'ега*) добило је у м. и с. роду анализно -а, према именицама м. и с. р. (*раба, села*) па данас гласи *њега, га* умјесто старог -го.

У Г.ј. ж.р.: *је, ње*. (гласовним процесима, губљењем интервокалног -ј- и сажимањем вокала добијено је генитивна форма: *кѣ* > *је*, *нѣ* > *ње*). Прва форма се употребљавала без предлоге, друга уз предлоге.

Датив једнине. У м.р. гласио је *кѣмѣ* · *н'ѣмѣ*, а тако и друге замјенице имале су у том падежу наст. -у (*оному, тому, кому*). Локатив једнине био је увијек без тога -у. У Лј. наставак -у је могао бити добијен под утицајем именичке деклинације (*сину, селу*), а могао је настати и једначењем према дативу.

У ДИЛј. ж. рода (*кѣ* | *кѣ*. *ки*) уопштавају се стања тврдих замјеничких основа, гдје је било *ТОИ*, *ТОЈУ*, па је у ДЛ добијено *ЊОЈ* / *ЊОМ*, а крајње -М је настало под утицајем именичке деклинације (типа: градом).

Акузатив је некада имао беспредлошке облике: м.р. *и* (**јѣ*), ср.р. *к* и ж.р. *ѣ*, што је са одговарајућим предлозима (и јотовањем) давало: *вѣ н'ѣ* < **вѣп* + *јѣ*, *вѣ н'ѣ* < **вѣп* + *је*, *вѣ нѣ* < **вѣп* + *ј*. (Аналогно томе добијено је и *на*

њ.) То акузативно **и** = **ј** налазимо и данас у акузативним везама с предлогом: *по њ, на њ, у њ.*) Напореда са формом *и* у акузативу једине почиње се употребљавати и генитивна форма **ѣго** (Ова форма се за акузатив употребљава већ и у стсл. језику).

Настанак енклитичких облика. Под утицајем постојања енклитика код личних замјеница 1, 2. и сваког лица, формиран су и енклитички облици за 3. лице. Уз предлоге су, као што је и нормално, стајали самостални или наглашени облици. То је и природно јер су предлози проклитички (неакцентовани), они морају уз себе имати ријеч на коју ће се наслањати (и у вези са којом добијају акценат). Карактеристична црта, која се јавила још у стсл. периоду, јесте појава скраћених форми анафорске замјенице - са испадањем почетног *је-*: **к-го**, а тако и **к-моу** ... Тако је (аналогијом према осталим личним замјеницама, гдје смо имали нпр. *мени – ми*) дошло и до издвајања елемента краћег облика и код л.з. 3. лица (који је постао енклитички) од дужег (који је сада добио функцију ортотоничког облика). Тако смо добили односе *њих : их, њу : ју, њој : јој, ње : је* (у Гј.) и сл. На тај начин смо добили нове форме енклитичких замјеница, за Г. *га* (м.р.), *је* (ж.р.); Д. *му* (м.р.), *јој* (ж.р.); А. *га, њ* (м.р.), *ју, је* (ж.р.). Како се ови облици употребљавају и у чакавским и у штокавским говорима (налазе се већ у првим нашим споменицима: *га, му*), они су морали бити формиран још у доисторијско вријеме српског језика. Од акузативних облика ж.р. (*ју, је*), облик *ју* се употребљава испред глагола *је* (*Каже да ју је видио. Видио ју је.*), а може се упортијевити и само *је* (дакле без помоћног глагола (*Видио је. Он је познао.*) Ак.м.р. *њ* употребљава се само уз предлоге: *за њ, на њ*; а у савременом књижевном језику је ријетко у употреби.

ДИЛмн. су претрпјели исте промјене као и замјенице 1. и 2. лица (и као именице) – изједначили су се са двојинским облицима на –ма. Стари облици срећу се дуго, чак до 17. вијека. Нови облици, *њима*, долазе од 17. вијека и потискују старе.

Акузатив множине. У м. и ж. роду гласио је **ѡ** > **ѡ**, са предлогом - **ѡе**. Ови облици се употребљавају на нашим просторима веома дуго и потврђивани су и у народној поезији. Тај облик замијењен је генитивним обликом, у сва три

рода уопштено је генитивно *их* (односно *њих*) аналогијом према облицима замјеница за прво за свако лице код којих су А и Г изједначени.

Именичке замјенице

То су **ко** (за лице), **што** / **шта** (за предмет). Ове замјенице су карактеристичне по томе што се могу самостално употребљавати и имају један облик за сва три рода и оба броја. Има их више врста: упитне и односне - *ко* и *што* / *шта* (све упитне замјенице су у нашем језику истовремено и односне), неодређене - *неко*, *нешто*, *понеко* и сл, одричне - *нико*, *ништа...*, опште или одређене - *свако*, *свашта*, *ико*, *ишта*, *ма ко...* У основи свих су двије замјенице (односно-упитне) - *ко* и *што*. Облик *шта* употребљава се (у принципу) у упитним реченицама, а облик *што* у зависно-упитним (*Шта хоћеш да радимо? Одгледао сам филм што си ми га дао*).

Замјенице **ко** / **што**

У индоевропском језику су гласиле:

***qud > кѡ**

***quid > чѡ**, након извршене прве палатализације

У облику именичке замјенице за лице садржан је облик **кѡ** + замјеничка патрикука **то**, а такође и **чѡ** + **то**.

За даљи развитак ове замјенице битни су фонетски процеси. У 11. вијеку губе се полугласници у слабом положају па **кѡто** > **кто**, од чега метатезом настаје **тко** (облик који се употребљава у српском језику све до 19. вијека. Употребљавао га је и В. С. Караџић) > (губљењем сугласника) *ко*. Други важан моменат који је допринио (или могао допринијети губљењу иницијалног -т- били су облици зависних падежа који нијесу имали сугласник -т- (нпр. Г. *кого*, Д. *кому*).

ПАРАДИГМА

у стсл.	у савременом српском
Н. кѣто	ко
Г. кого	ког(а)
Д. комоу	коме, кому, ком
А. кого	ког(а)
И. цѣмь	ким(е)
Л. комь	ком(е),

Г и А су били једнаки и имали идентичне облике некад и данас. Оваква једнакост је (о чему смо већ говорили) веома важна за објашњење једнакости ових падежа код именица м. рода кад значе нешто живо (а такође и за објашњавање једнакости код личних замјеница).

У Д налазимо данас, као и у Л, више облика. Поред сачуваних старих облика, историјских, налазимо и новије форме (са покретним вокалима), настале, поред осталог, аналогijом према ситуацији код именица гдје је Д=Л (ком(е)).

Облик инструментала са почетним ц- (**цѣмь**) нигде није потврђен. Овдје је засигурно, веома рано извршен утицај облика осталих падежа који су почињали са к-.

Упитна замјеница за ствари **чѣто**.

парадигма

стсл.	савремени српски
Н. чѣто	што, шта
Г. чесо, чѣсо	чега, шта
Д. чѣсомоу	чему
А. чѣто	што, шта
И. чимь	чим(е)
Л. чемь	чем(у)

Највјероватније да штокавско и чакавско нарјечје у овој заменици имају исти коријен (чакавско *ча* < **чѣ**; при чему је дошло до преласка полугласника у пун вокал – зато што је био под акцентом или зато што је ријеч полугласник био једини носилац слога што је могло ојачати његову позицију). Поред облика *што* постоји и млађи облик - *шта*.

У генитиву поред облика *чега* налазимо старији облик у дијалектима - *чеса* (стсл. *чесо*). Овај стари наст. -со код замјеница, замијењен је партикулом -gha >го (кратко *а* даје *о*), а стари наст. је сачуван само код *чеса* (исп. раније су постојали облици *чесо*, *чесого*, *чесому*). Већ у прасловенском се овај наст. -со није осјећао као наставак. Облик са -г- настао је аналошки према осталим замјеницама које у Гј. имају -га (нпр. *то-га*).

Првобитан облик за Д је *чем*, а облик *чему* је резултат једначења падежа.

Придјевске замјенице

Имају својства придјева, тј. употребљавају се уз именице, имају облике за сва три рода и слажу се као придјиви са именицама уз које стоје у роду, броју и падежу. По значењу се могу подијелити у неколико група. Могу се разликовати следеће врсте: посесивне, показне, упитне, односне, неодређене, одричне и опште. Замјенице су се могле мијењати по замјеничкој; неке су могле имати и замјеничку, и именичку и сложену придјевску деклинацију.

Највећи број замјеница мијења се по општем замјеничком обрасцу промјене. Као и именице м. и ср. рода (-ѡ/-јѡ-основа) и ж.р. -ā/jā-основа, и замјенице су се могле мијењати по ТВРДОЈ или МЕКОЈ промјени са истим самогласничким измјенама и алтернацијама: **ѣ : ѣ • ѡ : ѡ • ѣ : и • ѣ : ѡ**.

м.р. ж.р ср.р.

По ТВРДОЈ варијанти у Нј имале су наставке -ѣ, -а, -ѡ (т-ѣ, т-а, т-ѡ) са тврдим сугласником на крају основе (у овом случају т-) и са тематским вокалом -ѡ/-ѣ-: Гј. т-ѡ-го, Дј. т-ѡ-моу... Иј. т-ѣ-мѣ, Гмн. т-ѣ-хѣ МЕКА варијанта промјене имала је у Нј. наставке (-ѣ, -а, -ѡ) **наш-ѣ, наш-а, наш-ѡ**.

са меким сугласником на крају основе (у овом случају –ш-) и са тематским вокалом –е-/ –и-: Гј. **наш-е-го**, Дј. **наш-е-моу**...Иј. **наш-и-мь**, Гмн. **наш-и-хъ**.

По тврдој замјеничкој варијанти мијењао се већи број замјеница, нпр:

- показне замјенице: **тъ | та | то· онъ ... овъ...**
- замјенице изведене суфиксом –к-: **такъ...** "takav", **сикъ ..** "ovakav", **какъ...** "kakav", **пакъ...** "kakav", **вспакъ ...** "svaki" - kod kojih se ispred nastavaka (**ѣ· и**) vr{i 2. regresivna palatalizacija: Иј. **тацѣмь**, Nmн. **таци**, Gмн. **тацѣхъ**.
- замјенице сложене са постпозитивним чланом: **тѣжде; тогожде ... такѣжде ... никакѣжде ...**
- замјенички придјев и бројеви: **сам | сама | само· инъ ...** "drugi"**ѣдинъ ...**

По мекој варијанти промјене мијењајле су се:

- присвојне замјенице: **мои ... твои ... нашъ ... ваш ... свои ...**
- присвојно-упитно-неодређена замјеница: **чиѣ ...**
- углавном и показна замјеница: **сѣ** "ovaj" | **се** | **си**, `rod.

Замјенице **вѣсь** и **сиѣ** имале се једне облике по мекој (у једнини – осим инструментала који је по тврдој варијанти): Г ј. **вѣс-е-го** Дј. **вѣс-е-моу** ... Иј. **вѣс-ѣ-мь** ... У множини су се мијењале по тврдој варијанти(осим у Н/А), Гмн. **вѣс-ѣ-хъ**.

Мјешовиту промјену замјеница – по замјеничкој, именичкој или сложеној придјевској деklinацији имају замјенички придјев на –**ликъ**: **толикъ· коликъ· кликъ· селикъ·** као и **мѣногъ· тоуждъ·**

именичка	замјеничка	сложена придјевска
Иј. толик-ѣ·		толик-ѣ-и
Гј. толик-а·	толик-ого·	толик-а-ѣго
Дј. толик-ѣ·	толик-омоу	толик-оу-ѣмоу

Само по именичкој деклинацији мијења се замјеница: Nj. **ктеръ** (*jedan, neki*), Gj. **ктер-а** Dj. **ктер-оу** ...

По именичкој и сложеној придјевској деклинацији (као придјеви неодређеног и одређеног вида) мијењају се: **такѡвъ** | **такѡва** | **такѡво**· **каковъ** ... **сицевъ**· **истъ** ...

Само по сложеној придјевској деклинацији (као придјеви одређеног вида) мијењају се: **каторъи**... **всѣачьскъи**... **дрѡугъи** ... **прочии**...

Што се тиче врсте промјене ових замјеница у савременом српском језику, разликујемо три групе:

1. Придјевске замјеница које имају замјеничку промјену (углавном показне и одређене замјенице: ђвāј, тāј, ђнāј; сав, све, сва; Г. овога, тога...).

2. Придјевске замјенице које имају придјевско-замјеничку промјену (присвојне замјенице које могу имати и замјеничку промјену (са кратким вокалом) и придјевску (са дугим вокалом).

заменичка промена	придјевска промена
-------------------	--------------------

мѡјега	мѡјѣга
--------	--------

мѡјем	мѡјѣм
-------	-------

3. Придјевске заменице које имају чисту придјевску промјену (оне се по значењу приближавају придјевима и имају само придјевску промјену: Н. такī, такāв, Г. таквѡга, онаквѡга - са дугим вокалом).

Замјеничка деклинација и промјене у оквиру замјеничке деклинације

Као што смо рекли, замјенице су се могле мијењати по тврдој и мекој варијанти промјене:

	м. р.	ср. р.	ж. р.	м. р.	ср. р.	ж.р.
Н.јед.	тѣ	то	та	мои	моѣ	моѧ
Г.	того		то□	моѣго		моѣ□
Д.	томоу		тои	моѣмоу		моѣи
А.	тѣ того то		т□	мои моѣго моѣ		мо□
И.	тѣмѣ		то□	моимѣ		моѣ□
Л.	томѣ		тои	моѣмѣ		моѣи
Н.мн.	ти	та	ты	мои	моѧ	мо□
Г.		тѣхѣ			моихѣ	
Д.		тѣмѣ			моимѣ	
А.	ты	та	ты	мои	моѧ	мо□
И.		тѣми			моими	
Л.		тѣхѣ			моихѣ	
НА.дв.	та	тѣ	тѣ	моѧ	мои	мои
ГЛ.		тою			моѣю	
ДИ.		тѣма			моѣма	

Номинатив једине. У номинативу једине показне замјенице су гласиле: *тѣ, та, то; онѣ, она, оно; овѣ, ова, ово; сѣ, си, се*. Прве три замјенице имале су тврду, а посљедња меку промјену. Данас ове замјенице у м.р. другачије гласе: *тај, та, то; овај ...; онај...*

У прошлости је ова замјеница (о чему је било ријечи везано за личну з. 3.л) гласила друкчије: **тѣ, та, то**, а имала је кратки акценат на вокалима (данас на свима има дугосилазни акценат).

Облик м. р. добијен је промјеном полугласника у *a* (**тѣ** - акцентовани полугласник прелази у *a*). На тај начин су се изједначили облици м. и ж. р. Ова хомонимија избјегнута је додавањем партикуле:

та + *ĭ* > *taĭ*, показна.

Ова партикула се додавала и у зависним падежима па смо имали *тогај* и сл., али се и није морала додати, па смо имали употребу обје форме, краће **togă* (крајње *a* је кратко) и дуго - *togāj* (ту је *a* дуго). Отуда данас дуго *a* у *тога*. Ова необавезност у додавању партикуле преносила се и на номинатив па су се тамо такође употребљавале обје форме.

Генитив једнине. У Гј. у м. роду од 15. вијека налазимо примјере без –а на крају (нпр. *нашег*, MS 405, слично као и код придјева). Касније се ова појава све чешће јавља док се овај облик није и уопштио.

У г.ј. женског рода код тврдых основа имали смо –*оје* (*тоје*, *оноје*), па би након губљења интервокалног –*j*-, прогресивне асимилације –*ое*- добили наставак –*о*. Код меких основа имали смо –*еје* па је сажимањем два *e* добијено на крају дуго –*ē*. У српском језику су уопштени облици меких основа: *те; ове; оне; ваше; наше* од најстаријих времена.

Датив и локатив једнине. У мушком роду долази до једначења ДЛј., а то је бар дјелимично изазвано једнакошћу ДЛ. код именица (**томоу : томы. нашемоу : нашемы**). Примјери са једначењем се налазе већ од почетка 14. вијека (у Дј. нпр: **прѣма чѣмы**, MS 216; у Л **по томоу**, MS 297; **8 момѣ**, MS 518). У савременом језику налазимо напоредну употребу ових облика **ТОМ** и **ТОМУ** и сл., иако се –**ОМУ** употребљава рјеђе и осјећа се као застарио (али има подручја, нпр. у Босни гдје се овај облик употребљава). Наставак –**ЕМУ** у локативу је обичнији: **НАШЕМУ**. Када је почео да се употребљава облик **ТОМ** у дативу, почело му се од 15. вијека додати –**Е** (покретни вокал), које се у у облику

локатива и инструментала почело такође употребљавати од тог периода: ТОМЕ, у ОВОМЕ (ОНОМЕИ).

У ДЛј. замјеница женског рода остварен је утицај тврдих основа на меке (некада: ТОИ, НАШЕИ), опет од најранијих наших споменика (ВСОИ, 13. вијек MS 25, 171; НАШОИ, MS 270), иако се још дуго јављају и облици меких основа: *всеи, нашеи...*

Инструментал јединине. Облик инструментала је гласио **тѣмь**, са *јатом* у коријену. Аналогијом према облицима замјеница меких основа (**нѣимь**, **нашимь**) добили смо и овдје **тим**. То је најраспрострањенији облик у говорима и карактеристика је књижевног српског језика. Другачију ситуацију имамо у неким дијалектима. И данас у неким дијалектима налазимо облике тврде варијанте *тем / тијем* (са старим тематским вокалом *јат* које је прешло у *ије* на ијекавском говорном подручју: *тијем*, односно *тем* у екавским говорима који имају досљедно екавски рефлекс *јата* – косовско-ресавским). Присутан је и супротан принцип – уопштавање облика тврде варијанте и код старих меких основа у неким (углавном истим) говорима *нашијем*, *мојијем* (код некада меке промјене: *нашиџм*, према **тѣмь**). Дакле, облик ТИМ није никакав икавизам како се могло срести у неким тумачењима (као ни код *добрим*, *овим*) већ облик добијен аналошки.

И код замјеница женског рода у Иј. имамо потврде утицаја тврдих основа на меке од најстаријих споменика (НАШОВ, СВОЈОВ – *Повеља Кулина бана*). Касније се финално –в замјењује са –м (аналогијом према личним замјеницама, нпр. *мног*, *тобом*, и именица м.р, типа *градом*), па од друге половине 13. вијека имамо: *всом*, *нашом*, *моиом*.

У једном дијелу југозападних штокавских говора, у далматинским говорима, а и у једном дијелу чакавских говора извршен је јак утицај меких основа на тврде у јенини м. рода (у Г, Д и Л: лок. *овем* MS 313, 1457. год., у Д: *тему*, *онему*, у Г: *тега*, *овега*... налазимо у језику Марулића, Н. Рањине, Хекторовића, Златарића ...)

Множина. Номинатив, акузатив. Овдје су односи доста једноставни. Као и код именица меке основе утичу на тврде (**юнакы : врачѣ • жены : доуша**

добили смо наставак –е од –а), тако и је код замјеница у женском роду од **тѣ** (тврда варијанта) и **наша** (мека варијанта) добијено *те, наше*.

Што се тиче наставака меких и тврдих основа у осталим падежима множине (ГДИЛ), као и у инструменталу једнине, код тврде варијанте смо имали тематски вокал *јат* (**тѣхъ· овѣхъ... тѣмъ· овѣмъ**), а код меке –и- (**нашихъ, моихъ... нашихмъ· моимъ**). Као и у Иј. превагу су однијеле меке основе па смо у великом броју дијалеката (што је карактеристика и књижевног језика) добили облике са –и-: *наших, мојих ...*, *нашим, мојим*, али и *тих, ових ...*, *тим, овим*. У дијалектима је (исто као и у вези са Иј) створен различит однос: у косовско-ресавском имамо –е- (*тех, онем*, нпр., форма тврде варијанте); у источнохерцеговачким и зетско-сјеничким говорима налазимо *тијех, онијех*, што је нормалан фонетски развитак. Облици тврде варијанте, са *јатом*, у истим овим дијалектима пренесени су аналошки и на облике некада меке варијанте (нпр. *наших*, косовско-ресавски, *нашијех* у ијекавским) и употребљавају се напоредно са формама тврде варијанте. Вук је употребљавао оба облика.

У **ДИЛ** долази, као и код именица, до појаве падежног синкретизма са наставком –МА (под утицајем двојинских падежа). Овај процес се јавља отприлике у исто вријеме и на исти начин као и код именица.

Стара показна замјеница **сѣ· си· се** као самостална заменица не постоји у штокавском нарјечју (па ни у стандардном језику). То је некадашња демонстративна заменица и била је позната свим нашим дијалектима. (Данас се налази у неком чак. дијалектима и то у ограниченој употреби - *сега лета, су зиму*).

Ова замјеница је временом постала саставни дио многих прилога: *јутрос*, *данас*, *вечерас*, *љетос* (са значењем: *овог дана, овог јутра ...*). После губљења полугласника остајало је у м. р. само *с*; а јавља се и облик **СИ** који је настао према одређеним придјевима: **СИНОѢ**.

Општа замјеница *сав* (*вас*), *све*, *све*

У стсл. она је гласила **вѣсь**, **вѣста**, **вѣсе** и имала је оште одређено значење: *ццо*, *ццјели*. С обзиром на деклинациони тип она је хетероклитична: у једним падежима имала је форме меке варијанте (у једнини, осим инструментала), а у другим тврде промјене.

За **Нј.** је карактеристичан посебан фонетски развој. Фонетским путем смо након губљења полугласника у слабом положају добили у м.р. **вѣсь** > вас, ж.р. **вѣса** > вса, ср. р. **вѣсе** > все; Нмн. **вѣси** > вси. Како је сугласничка група *вс-* била тешка за изговор дошло је у женском, средњем роду (а и у множини) до метатезе па смо добили *св-* (*сва*, *све...* *сви*). У мушком роду није било фонетских разлога за промјену (*вас*, тако је данас у многим дијалектима), али је овдје дјеловао закон аналогije (према облицима *сва*, *све*, *сви*) па је и у мушком роду добијен облик *сав*. Раширен је и облик с. р. *сво* који није нормативан. Тај облик настао је под утицајем осталих показних замјеница а и придјева средњег рода у којима налазимо финално –о (*то*, *ново*).

ПРИДЈЕВИ

Своја граматичка обиљежја добијају од именица (род, број, падеж и др.) То су, дакле, ријечи које разликују род; имају и категорију придјевског вида - одређени (износи се нека особина непознатог лица или предмета) и неодређени (познатост лица и предмета). Тако је било у старијем језику. Имају промјену по деклинацији – која се разликује с обзиром на придјевски вид, и имају компарацију.

У м. роду се ова два вида јасно разликују и у савременом језику по завршетку одређеног вида – дуги вокал, неодређени вид је без наставка: *нѡв* : *нѡви*. У друга два рода разлика је по томе што одређени вид има дужину завршног вокала, а некад се разликују и с обзиром на акценат цијеле ријечи:

нѡва : *нѡвѧ*

нѡво : *нѡвѡ*

Међутим, у великом броју говора дошло је до скраћивања постакценатских дужина (што није карактеристика стандардног језика) па у дијалектима у којима се дужина скраћује та се разлика не види. Облике одређеног и неодређеног вида могу имати само описни и градивни придјевии. Присвојни придјевии имају сами један вид - одређени или неодређени. Само неодређени имају придјевии на -ов, -ев, -ин у номинативу, само одређени вид имају придјевии на -ски (*београдски*), -чки (*бањалучки*), -ји (*крављи*)... Временски и мјесни придјевии имају само одређени вид (*јучашњи*, *љетњи*, *горњи*). И сви компаративи и суперлативи имају само одређени вид.

Придјев у функцији атрибута може имати оба вида (*Нов(и) шешир је на столу*), а као именски дио предиката само неодређени (*Капут је нов.*). Одређени вид се употребљавао када је у питању нешто познато (*стари сват*, *Велики петак*). Придјевии су се могли мијењати по именичкој (неодређени вид, мијењали су се исто као именице тврде и меке варијанте: мушког, средњег и женског рода), и по придјевској деклинацији (одређени вид).

Стара именичка промјена придева

Придјеви **неодређеног вида** мијењали су се по именичкој деклинацији (у м. и ср. р. као именице *ǫ/jǫ* -основа, а у ж.роду као именице *ā/jā* –основа. Значи, и придјеви, као и именице могли су имати двојаку основу: са тврдим или меким сугласником (сугласничком групом) на крају основе испред падежних наставка, нпр:

м.р.	ср.р.	
Нј. нов-ъ	нов-о	дакле, мијења се као град-ъ, град-а, град-оу... сел-о...
Гј. нов-а	...	
Лј. нов-ѣ		

ж.р.

Нј. нов-ъ	дакле, мијења се као жен-а, жен-ы	, Лј. жен-ѣ ...
Гј. нов-ы	...	
Лј. нов-ѣ		

а **ници-**, с обзиром да је палатална сугласничка група на крају основе, мијењала се по некој варијанти:

Нј. ници-ъ	ници-ѣ	дакле, мијења се као врач-ъ, врач-а, Лј. врач-ѣ... пол-к ..
Гј. ници-а		
Лј. ници-оу		

ж.р.

Нј. ници-а	дакле, мијења се као доуш-а, доуш-ѡ, Лј. доуш-и...	
Гј. ници-ѡ	...	
Лј. ници-и		

Промјена:

једнина

	мушки род		женски род		средњи род	
	тврда пр.	Мека	тврда	Мека	тврда	Мека
Н	добрѣ	син'ѣ	добра	Синѣа	добро	синѣ
Г	добра	Синѣа	добрѣ	синѣ	добра	Синѣа
Д	доброу	Синю	добрѣ	Сини	доброу	Синю
А	добрѣ	син'ѣ	добрѣ	синѣ	добро	синѣ
И	добрѣмѣ	синѣмѣ	добрѣмѣ	синѣмѣ	добрѣмѣ	синѣмѣ
Л	добрѣ	Сини	добрѣ	Сини	добрѣ	Сини

множина

	мушки род		женски род		средњи род	
	тврда пр.	Мека	тврда	Мека	тврда	Мека
Н	добрѣ	Сини	добрѣ	синѣ	добро	Синѣа
Г	добрѣ	син'ѣ	добрѣ	син'ѣ	добрѣ	син'ѣ
Д	добрѣмѣ	синѣмѣ	добрѣмѣ	синѣмѣ	добрѣмѣ	синѣмѣ
А	добрѣ	синѣ	добрѣ	синѣ	добра	Синѣа
И	добрѣ	Сини	добрами	Синѣами	добрѣ	Сини
Л	добрѣхѣ	синѣхѣ	добрахѣ	синѣхѣ	добрѣхѣ	синѣхѣ

двојина

Н,А,В	добра	Синѣа	добрѣ	Сини	добрѣ	Сини
Г,Л	доброу	Синю	доброу	Синю	доброу	Синю
Д,И	добрама	синѣма	добрама	Синѣама	добрама	синѣма

Стара промјена је, дакле, била именичка, тј. придјиви су се мијењали као именице и имале су наставке именица. Таква промјена, међутим, није се очувала у наслијеђеном стању у потпуности ни у најстаријим споменицима. Већ у доисторијском периоду дошло до одређених измјена.

Инструментал једнине. У једнини у мушком и средњем роду дошло је у инструменталу до потискивања првобитне форме са наст. -ом, формом на -им, па умјесто очекиваног **богатом** имамо **богатим**. Наставак -им дошао је из одређеног вида. У старим споменицима среће се стара форма нпр. **дѣровачкомъ**, али веома рано, већ од 12. вијека, имамо и нову, аналошки добијену форму **дѣровачкимъ**.

Локатив једнине. Облик са наставком -ѣ замијењен је обликом на -оу, што је резултат једначења са дативом, а тиме се овај падеж својим наставком изједначио и са именицама.

Д и Л једнине женског рода. Постојала су два наставка, што показују примјери из стсл. језика: **добрѣ женѣ : наши доуши**. У српском језику у овим падежима су се дуго чували наставци именичке промјене (све до 15. вијека, а понегдје и после тог времена - у Дубровнику, нпр.). Данас се сретају једино код чакаваца (*добри, нови*; у шток: *доброј, новој*). У 17. вијеку ове првобитне форме сасвим су ријетке. Међутим, врло давно, већ од 13. вијека јавља се у овим падежима наставак -ој, који је настао под утицајем замјеница тврде деклинације (нпр. **тои**).

Инструментал једнине ж. рода. Првобитно је исти наставак као код именица, а и даљи развој тог наставка је исти као код именица. Као и код именица ж.р. овде ће се преузети наставак И именица м.р. (*женов - женом*).

У **множини** се у односу на старо стање извршило неколико измјена. У Н мн. ж.р. уопштен је наставак -е меке варијанте као и код именица ж.р. У Г је добијен исти облик за сва три рода, али не првобитни и очекивани, именички на -ø (након губљења полугласника), већ -их. Појаву овог наставка треба разумјети у склопу опште тенденције уопштавања наставака замјеничке деклинације (односно одређеног вида). Наиме Г, Д, И изгубили су своје именичке наставке и

замјенили их замјеничким. Процес потискивања именичких наставака започет је још у прасловенском језику и захватио је скоро све множинске падеже. У Лмн. ни првобитно није било разлике између придјева неодређеног вида и замјеница (самим тим и придјева одређеног вида).

Придјєви одређеног вида

сложена придјевска деклинација

У сложеној придјевској деклинацији долази до спајања облика именичке деклинације придјева са облицима анафорске замјенице и то тако што се у Г, Д и Лј. ови облици спајају механички, а у Н, В, А дошло је до извјесних промјена: долазило је до факултативног дужења полугласника (полугласници испред *и* и *ј* су прелазили вокале: њ > њи, њ > и). У инструменталу, да би се избјегла хаплоглогија добијено је (**новомъ+имъ**) > **имъ**.

Сложена придјевска деклинација претрпјела је сљедеће крупније промјене:

Номинатив једнине. Асимилација и контракција вокала вршила се прије писаних споменика, дакле, прије 11-12. вијека па смо од номинативних завршетака:

- и > -ии > *i*, -оје > *ое* > *оо* > *о*; -еје > -ее > -е; -аја > -аа > -а, дакле, добили наставке: -*i* (*нов-і*), за мушки; -*о* / -*е* (*нов-о*; *ништ-е*), за средњи; -*а* (*нов-а*), за женски род.

Код придјева са завршетком -њји (нпр. *велњји*, *третњји*) имамо у штокавским говорима *велји*, *третји* што је након штокавског јотовања (17. вијек) дало *вељи*, *трећи*.

Номинатив множине. У множини умјесто старих наставака (**новињ новњњ**) добијени су облици: *нови*, *нова*, *нове* чиме су се ови облици изједначили у наставцима са одговарајућим именичким наставцима, односно придјевима неодређеног вида, али се разлика очувала у акцентима, односно дужини крајњег вокала.

Генитив. Форма за мушки и средњи род претрпјела је сљедеће промјене фонетске природе: **новњњго** > **новњњго** > **новњњго** > **новњњго**. Облик **новњњго** добијен је аналошким путем: -а на крају дошло је опод утицајем Гј. именица (*града*, *мужа*, *села*, *поља*), а -О- под утицајем тврде замјеничке варијанте (ов-о-го, то-го) при чему је дужина остала (код придјева је настала као посљедица сажимања два вокала). Наставак -ог у штокавским дијалектима, који се данас тако брзо шири појављује се код придјева тек у 17. вијеку под утицајем замјеница код којих је покретност *а* извршена под утицајем система.

Облик за ж.р. **новѣ** свео се у једнини фонетским путем на *нове* (**-ѣ** > **-ѣа** > **-иѣ** > **-еѣ** > *е*). У множини се развила заједничка форма за сва три рода *нових* (< **новѣиѣхъ**).

Датив. Једнина. У мушком и средњем роду дошло је до слједећих фонетских промјена: **новоуѣмоу** > **новѣѣмѣ** > **новѣѣмѣ** > новуму. Облик **НОВОМ(У)**, односно **НОВОМ(Е)** добијен је под утицајем датива једнине тврдих замјеничких основа при чему је заменичко **-о-** (**Т-О-МУ**) потиснуло придјевско **-у-** задржавајући и даље дужину. Облици без **-(у)**, према замјеницама, јављају се од 15. вијека.

Форма женског рода **НОВѢИ** сведена је на **НОВОЈ** под утицајем датива једнине тврде замјеничке деклинације ж.р. (**ТОИ, ОВОИ**).

Множина. Ујесто старог **ДИЛмн. (НОВѢИМѢ· НОВѢИМИ· НОВѢИХѢ)** добијена је заједничка форма: **НОВИМА** као резултат међусобног изједначавања ових падежа под познатим утицајем двојинских форми код именица, што је пренијето и на замјенице, придјеве, бројеве.

Акузатив. За средњи род у једнини овај облик је једнак са номинативом, а за мушки (у зависности од значења) – са **Н** или **Г**. Код облика женског рода извршиле су се промјене фонетске природе: **новѣѣ** > **новују** > **новуу** > **нову**.

У множини је од облика за средњи род **НОВАЈА** фонетским путем добијено **НОВА**, а форма за м. и ж. род **новѣѣ** свела се на **НОВЕ** под утицајем меке деклинације **ништѣѣ, -ѣѣ** > **-еѣ** > **-е**.

Инструментал. Заједнички облик за м. и ср. род **НОВѢИМѢ** свео се на **НОВИМ** фонетским путем. Форма за ж. род **новоѣ** развила се у **НОВОМ** под утицајем именица ж. рода (**ЖЕНОМ**, а код њих, подсјетимо, од именица м.р. преко замјеница).

Локатив. Облик за м. и ср. род **НОВѢИМѢ** свео се на облик **НОВОМ(Е)** као и у **Дј**.

Нова локативна форма за ж. род **НОВОЈ** добијена је као и у **Дј**.

Поређење придјева (компарација)

Основни облик придјева називамо позитив. Форма вишег степена поређења је компаратив, а највиши степен - суперлатив.

Компаратив се образовао на два начина, због чега разликујемо двије варијанте: дугу и кратку.

1) Кратка форма компаратива градила се у прасловенској епоси помоћу суфикса **-jъs* (м. и ж. род) и **-jes* (< **-jos*) (с. род). Овим начином градио се компаратив по сљедећем механизму: а) М. род Нј. градио се додавањем наставка **-jъs* на придјевску основу. Непалатални сигласник са краја основе се јотује, а –s са краја ријечи отпада по ЗОС. Нпр.: *dragъ* - **dorg-jъs* > *дражъ*, *ljutъ* - **l'ut-jъs* > *l'utъ* (*l'ut`*) итд. Касније је, под утицајем дуге форме компаратива (нпр. стсл. **дoвѣрѣи**), додаван на напријед формиран компаратив наставак -jъ (стсл. **и**), па је онда компаратив гласио друкчије: *dražъ* + -jъ > *dražъjъ* (стсл. **люцѣи**, гр^ч **βλ'ѣи**).

Ако је придјевска основа усложњена каквим суфиксом као -ѣкъ, -ѣкъ, -окъ, -ѣнъ и сл., при образовању компаратива тај наставак је отпадао па је на тако окрњену основу додаван наставак **-jъs*, нпр. *vysokъ*: **vys-jъ(s)-jъ* > **въшѣи**, *сладѣкъ* < **сладѣjъ*. Завршетак -ѣи у стсл. обично има два вокала на крају -ни: **въшѣи**, **дражѣи** ..., што је фонетски условљено.

б) Кратка форма компаратива ж.р. такође се образовала наставком **-jъs*, на који је додаван наставак -и карактеристичан за Нј. неких именица ж.рода (нпр. **лѣди**, **богѣи**). На тај начин је добијен наставак за Нј.: *jъs-i*. У доисторијској епоси -с- из овог наставка после jъ<jї прешло је у h, а ово је опет под утицајем наредног вокала предњег реда прешло у *и*, тј. **-jъsi* > **jъhi* > *-jъši*. Као и у м. и с. роду сугласник *j* ће јотовати крајњи сугласник основе. Тако ће се добити форме типа: *драга* - *дражѣи*, *высока* - *вышѣи*.

в) Кратка форма компаратива придјева с.р. образује се помоћу наставка **-jes*. И овде *j* изазива јотовање, а –s са крај ријечи нестаје по ЗОС: *-jes* > -је; нпр. *драго*: **dorg-je* > *драже*, *l'uto* - *l'ut`e* (српско *љуће*, стсл. *љуште*). Дакле,

наставци за Нј. су били -'ии (за м.р.), - 'ѡши (за ж.р.), -'е (за ср.р.). Према томе, слика кратке форме компаратива може се овако представити на примјеру стсл.

На тај начин су добијени наставци: -'ии (м.р.), -'ѡши (ж.р.), -'е (ср.р) у Нј. и -'ѡш- за проширење основе у осталим падежима (уз јотовање основинског сугласника), нпр:

Нј. **лютъ** → Нј. м.р. **люѡии** /< **лют** - **ји**/ ; `г. **люѡѡши**: **sr.rod: люѡе**

основа за косе падеже: **люѡѡш-**

Овај начин грађења ограничен је на мањи број придјева и то: а) изведених суфиксом -ѡкѡ: -окѡ. -ѡкѡ: **вѡсокѡ** → **вѡши** ... **широкѡ** → **шир'ии**. **лютъ**. **хочѡдѡ**. **грѡ бѡ** ... извјесних простих неизведених придјева.

2) Дуга форма компаратива придјева формирала се истим наставком као и кратка, али се тај наставак додаје на проширену основу. Наиме, између основе и наставка убачено је једно -ѡ- и тако је основа проширена тим тематским вокалом на који се додавао суфикс*-jъs. При томе је финално -с отпадало а jъ је прелазило у j. Тако се добијало од добръ - *dobr-ě- jъs> **добрѡѡи**. У ж.роду се на тај начин добија **добрѡѡиши**, а у ср.р. **добрѡѡѡ**. Тако смо добили наставке за Нј: -ѡѡи (м.р), -ѡѡиши (ж.р), -ѡѡѡ (ср.р) а у осталим падежима основа се проширује -ѡѡш-, нпр:

	м.р.	ср.р.	ж.р.
Нј. нов-ѡѡ:	нов-ѡѡи	нов-ѡѡѡ	нов-ѡѡиши
Гј.	нов-ѡѡш-акго	нов-ѡѡш-ѡѡѡ	...

итд. Ово је продуктивнији тип. Компаратив на овај начин граде многи неизведени pridjevi, нпр: **простѡ**. **старѡ**. **юнѡ**. **мѡ дрѡ**. **длѡгѡ** ... али и изведени, нпр: **грѡѡѡѡѡ**. **длѡѡѡѡѡ**. **свѡѡѡѡѡ**. **тѡѡѡѡѡ**...

Код придјева на -к/г/х- на крају основе испред наставка -ѡѡ врши се 1. палтализација и промјена ѡ > ѡ: **горѡѡѡ** : комп. **горѡѡѡ** < **горѡѡѡѡ** < ***горѡѡѡѡѡ**.

Промјена. И компаратив се, као и непоређени придјеви, мијења по именичкој (у неодређеном виду) и сложеној придјевској деklinацији (у одређеном виду):

м.г.	sg.г.	`г.
N. БОЛ'ИИ	БОЛ'ЕЕ	БОЛ'ШИ БОЛ'ШИТА
G. БОЛ'ЬША БОЛ'ЬШАКГО	БОЛ'ЬША БОЛ'ЬШАМ	
D. БОЛ'ЬШОУ БОЛ'ЬШОУКМОУ	БОЛ'ЬЋИ БОЛ'ЬШИИ ...	
именска промјена // придј. промј.		именска пр. //придј. промј.

Данас разликујемо три типа наставака за компаратив:

-ји	-ији	-ши
кратак : краћи	нов : новији	мекши, љепши, лакши.

Приближно су у овим наставцима садржани стари наставци.

Старом типу (гр□ БЛ'ЬИ. ДРАЖИИ / ДРАЖЬИ) одговара у српском тип који се образује умекшавањем завршног сугласника основе: *кратак : краћи, груб грубљи.*

Тип *мек : мекши* - представља продирање наставка са сугласником *ш* из зависних падежа и у номинатив (исп. ДРАЖЬИ ДРАЖЬША).

Тип *стар : старији* - одговара формама нов-ЋИ· нов-ЋИ при чему имамо фонетски условљен прелазак *јата* у *и* у новоштокавским говорима (*новији, новије...*) док у косовско-ресавским имамо досљедни екавизам (*новеји, новеје*).

Староштокавски (торлачки) дијалекат има аналитички компарацију придјева коју карактерише:

- а) одсуство посебног компаративног облика створеног наставком;
- б) компаратив се гради тако што се цијелој основи за позитив додаје префикс **по**, а за суперлатив **нај**: *добар - подобар – најдобар*.

Суперлатив се гради када се компаративу дода рјечца НАЈ која је заједничкословенског поријекла.

Бројеви

Бројеви су се у прасловенском (и у стсл.) мијењали по падежима.

Најкрупнија промјена која је захватила морфолошку категорију броја јесте ишчезавање промјене по падежима. Данас је деклинација простих бројајева сведена на минимум. Углавном су промјену задржали бројеви *један* и *два*, а у савременом српском (стандардном) језику у знатној мјери и бројеви *три* и *четири*. Прости бројеви *један*, *два*, *три* и *четири* понашали су се у језику као придјеви и слагали су се са именицама у роду броју и падежу, док су бројеви од *пет* надаље били бројне именице и имали су све падежне форме. Током времена ове бројне именице постале су непромјењиве (након доласку на Балкан), а та њихова непромјенљивост проширила се и на бројеве испод *пет* тако да данас само број *један*, *једна*, *једно* има комплетну промену - као замјенице.

Број *један* (некада **ѿдѣнѣ** и **ѿдинѣ**, ж. р. **ѿдина ѿдѣна**) мијењао се првобитно по замјеничкој деклинацији, данас по замјеничко-придјевској деклинацији (може да има и замјеничку и придјевску промјену):

Г. јѣднога и јѣднѣга.

Бројеви *два* и *оба* имали су посебну двојинску промјену, ослоњену на замјеничку. Број *два* је гласио: **дѣва** (м.р.) • **дѣвѣ** (ж. и ср. р.). Облик *два* (Н/А/В) постала је временом заједничка и за средњи род (број *два* се од 14. вијека почео употребљавати и за с. род), образовани су облици Г. *двају* и ДИЛ *двама*. Према старом **дѣвѣ** (НАВ) формирани су облици са **ѣ** у основи, који су уопштени за женски род: Г. **дѣѣю** ДИЛ. **дѣѣма**.

Бројеви *три* и *четири*. Старе форме за *три* (**триѣ**) и *четири* (**чѣтиреѣ**) елиминисани су из језика и њихово мјесто су заузели некадашњи облици акузатива мушког рода. Овај процес условљен је тиме што су НА једнаки у женском и средњем роду. У штокавском је нестало обличке разлике између родова у номинативу. У осталим падежима је промјена ослоњена на број *два*: *трију*, *четирију*; *трима*, *четирма*.

Код свих осталих бројева још од 15. вијека коси падежи се замјењују облицима НА. Тај процес захвата и број *два*, још чешће број *три*, највише код *четири*. Бројеви од *пет* до *десет* сасвим су изгубили промјену (они су се првобитно мијењали по *ћ*-основама). За разлику од штокавског, у чакавском и кајкавском су бројеве од 5 до 10 задржали промјену.

Бројеви 11-19 формиран су на сљедећи начин: **ЋДИНЋ НА ДЕСАЋЕ ДЕВАЋ НА ДЕСАЋЕ**. Ове конструкције су доживјеле фонетске промјене, дисимилацијом и редукцијом гласова добијене су данашње форме (*једанаест, дванаест...*)

Бројеви *двадесет – педесет – деведесет*: Број *двадесет* некада је гласио **ДЋВА НА ДЕСАЋИ**. Форма *двадесет* добијена је фонетски промјенама, а форма *двадесет* (без *–и* на крају) добијена је онда када је облик *двадести* постао редни број (тада је *двадесет* преузело функцију основног броја). Бројеви 50...90 гласили су **ПАЋЋ ДЕСАЋЋ ДЕВАЋЋ ДЕСАЋЋ** што је фонетским путем дало *педесет, деведесет...*

Број **СЋТО** представљао је некада именицу средњег рода *ћ*-деклинације, која се мијењала по падежима.

Бројеви *двјеста, триста, четиристо* постали су од старих облика **ДЋВЋ СЋТЋ ТРИ СТА ЧЕТЋРИ СТА**. За 200 је добијено *двјеста / двеста*, према њему је настало *триста*. Форма *четиристо* развила се под утицајем простог броја *сто*. Форма *четири стотине* добијена је од именице *стотина*.

Бројеви 500-900. Према старијем **ПАЋЋ СЋТЋ ... ДЕВАЋЋ СЋТЋ** очекивали би се облици *пет сат, девет сат...* Ови се облици јављају у старијим споменицима. Облици *петсто, деветсто* настали су припајањем простог броја *сто*, а *пет стотина, девет стотина* формиран су помоћу именице *стотина*.

Стара словенска именица *тисућа* употребљавала се у старијем језику, а данас је све више у српском потиснута именицом грчког поријекла: *хиљада*.

ИЗБОР ИЗ СТАРЕ СПОМЕНИЧКЕ ГРАЂЕ ИЗ ИСТОРИЈЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

ИМЕНИЦЕ, ЗАМЈЕНИЦЕ, ПРИДЈЕВИ (Вјежбе)

На основу теорије предочене у предавањима:

а) објасните примјере означене жутом бојом – одредити граматичке категорије именица (род, број, падеж, основу којој је припадала); објаснити да ли је задржано старо стање или је формиран нови облик и на који начин;

б) објасните зеленом бојом назначене облике личних замјеница (одредити лице, број, падеж, наставак, тамо гдје је потребно објаснити да ли је у питању ортотонички или енклитички облик);

в) у примјерима назначеним плавом бојом објаснити старе и нове облике промјена придјевских замјеница и придјева, одредити род, број, падеж.

За ову прилику анализираћемо неколико примјера да бисмо студентима предочили по ком принципу треба да раде:

Повеља Кулина бана: **правовъ вѣровъ и правимъ срѣмъ држати е ...**

вѣровъ – именица женског рода -ā- основа, инструментал једнине, првобитни облик је био **вѣроуѣ** (мада научници тврде да су ове именице из прасловенског наслиједиле два наставка **ѡ** и **ѡѡ**... погледати детаљно у изложеним предавањима) > деназализацијом крајњег назалног вокала добили смо облик **вѣроу**, потом испадањем интервокалног **Ј** је потом добијен облик **вѣроѡ**, потом је билабијални вокал **у** иза такође лабијалног вокала **о** лако прелазио у билабијално **ѡ**. (Наставак -ов код ових именица срећемо од друге половине 13. вијека). Данашњи наставак -ом добијен је аналошким путем, преко именица м. и с. р.

Повеља Кулина бана: **да имъ не бѣде ѡдѣ моиѡѡ чѣстѣниковъ силе**

силе – именица женског рода -ā- основа, генити једнине, првобитни облик је био **силы**, наставак **е** добијен аналогизацијом према именицама -jā- основа у којима је фонетским путем добијено **е** деназализацијом старог вокала **а** (нпр. дѡша). Наставак **е** се у споменицима јавља још од 12. вијека и Повеље Кулина бана.

Андрија, велики кнез хумски (1234): ѿ кнезь великохъльмскы... съ вѣѣдн властѣлы свондн клънѣ се кнезѣ двѣровъчькомѣ... ѿ властѣломѣ двѣровъчькнѣ ѿ вѣѣн ѡбѣкнѣ граадъскѣм ѡ господа бога...

ѿ – лична замјеница, прво лице једнине, нови облик. У праиндоевропском је било eg'h. Претпоставља се да је аналогijом према дугом вокалу код замјенице другог лица ты кратко *e* првог лица постало дуго *e*; *h* је отпало по ЗОС, а од умекшаног *g* је добијено *z*; вокал *a* је постао фонетским путем, јер је индоевропско *ē* у прасловенском дало *ja*, па смо добили *žz* (у прасловенском се често уколико је ријеч почињала вокалом додавало протетичко *j* или *в*), па смо добили *> jžz (ja* иза палаталних сугласника прелази у *a) > jaz*.

Потом је облику аз у прасловенском језику могла бити додата партикула *й* кратко, које је дало тврди полугласник, а могла се та замјеница употребљавати и без партикуле. Први тип је сачуван у стсл. језику, а други је дао ЈА већ у прасловенском у вријеме дјеловања ЗОС, кад се финално *z* изгубило. Тако смо добили двије форме карактеристичне за словенске језике, у стсл. *(j)азъ*, а *ја* у многим слов. јез.

Према донекле другачијем тумачењу финално *-z* је изгубљено на крају ријечи, у сандхију, испред безвучних сугласника, прво се једначило по звучности, а затим губило, нпр.: *и азъ съмъ > и јаз съм > и јас съм > и ѿ сам ...*

съ вѣѣдн властѣлы свондн – вѣѣдн – инструментал можине, општа самјеница, стари наставак *-ми*. Замјеница **вѣсъ** имала је једне облике по некој варијанти (у једнини – осим инструментала који је по тврдој варијанти), а друге по тврдој (у множини су се мијењала по тврдој варијанти, изузев у ном. и ак.). У **ДИЛ** долази, као и код именица, долази до падежног синкретизма, и наставка *-ма* (под утицајем двојине). Овај процес се јавља отприлике у исто вријеме и на исти начин као и код именица (погледати детаљно у тексту предавања).

властѣлы – инструментал можине, именица м. рода на *-ин* (у једнини се мијењале као *ѡ*, а у множини губиле *-ин-* и већином имале наставке по сугл. промјени), стари наставак. Нови наставак *-ма*, настао је под утицајем двојине, за коју је била карактеристична једнакост наставака у дат. и инс (*-ма*). Губљење двојине као семантичке категорије (13/14. в.) утицало је на једначење наставака код ових падежа у множини, што је довело и до повећања броја наставака у множини у дат. и инс. мн., при чему су и исте форме употребљаване код оба ова падежа. Наставак дат. мн. почиње се употребљавати у функцији инс. мн., а облик инструменатала у функцији дат. мн. Потом је дошло до комбиновања инструменталног наставака *-и* са наставком датива *-ом* и са наставком дат. инс. дв. *-ома*, па смо добили различите наставке у дат. инс. мн.: *-им*, *-има*, *-ма* и сви су они забиљежени у споменичкој грађи док се на најширем простору није уопштио наставак *-има*. Примјере са *-ма* у дат. и инс. множине налазимо у споменицима већ у 13/14. вијеку.

свондн – општа присвојна замјеница за свако лице, м. р. инструментал множине, стари наставак, мека промјена. Нови наставак *-ма* добијен је под утицајем двојине, на исти начин као код именица.

Прасквица, 1603 П/1603: оулегаемъ се предъ вѣше реченнема седицима да веѣ
немама протенѣи ѿ монецъ братаничѣнахъ (П/1752, бр. 264)... защо сѣ н прѣне нѣмалн с
поконннема домиком

реченнема — придјев, инс. множине, тврда промјена, у инс. мн. изгубљена је обличка разлика између придјева одређеног и неодређеног вида. Умјесто старог ДИЛмн. (РЕЧЕНЪИИМЪ. РЕЧЕНЪИИ. РЕЧЕНЪИХЪ) добијена је заједничка форма: РЕЧЕНИМА као резултат међусобног изједначавања ових падежа под познатим утицајем двојинских форми код именица, што је пренијето и на замјенице, придјеве, бројеве. Облик реченнема, тј. не испред наставка -ма је настало аналогијом према замјеницама код којих је у парадигми постојала разлика у тематском вокалу између тврде и меке варијанте (ѣ и и), нпр. инс. мн. тѣми : моими. Аналогијом према облицима замјеница меких основа добили смо и овдје тим, мада би у ијекавском *jam* ту дало *ије*. И данас у неким дијалектима налазимо облике тврде варијанте *тем* / *тијем* (са старим тематским вокалом *jam* које је прешло у *ије* на ијекавском говорном подручју: *тијем*, односно *тем* у екавским говорима који имају досљедно екавски рефлекс *jama*). Присутан је и супротан принцип — уопштавање облика тврде варијанте и код старих меких основа у неким (углавном истим) говорима *нашијем*, *мојујем* (код некада меке промјене: *нашицм*, према тѣмъ).

ѿ монецъ — присвојна замјеница, прво лице једнине, генитив, мека промјена. Првобитни облик је био моиѣхъ. Наведена форма монецъ је настала аналогијом према замјеницама тврде промјене у којима је био вокал *jam* умјесто тематског вокала и, нпр. тѣхъ. Ово *jam* је на ијекавском подручју фонетским путем дало *ије*.

1189. Кулин бан босански уговара с кнезом Крвашем, послаником дубровачким,
о правима трговања по Босни.

Miklosich Monumenta Serbica. IV

8 иѣ ѿца и сна. и стаго дѣа. ѣ банъ. босньски кѣлинь. присезаю тебѣ кнеже
крѣвашъ. и вѣѣмъ граѣамъ. дѣбровѣчамъ. правы приѣтель. быти вамъ ѿдъ селѣ.
и до вѣка. и правъ гои дрѣжати съ вами. и правъ вѣрѣ. до кола съмъ живѣ. вѣси
дѣбровѣчане. кире хѣде по моемъ владанию. трѣгѣюке. годѣ си кто. хѣке. крѣвати.
годѣ си кто мине. правовъ вѣровъ. и правымъ срьдцемъ. дрѣжати е безъ вѣсакое
зледи. развѣ що ми кто. да своевъ воловъ. поклонъ. и да имъ не бѣде. ѿдъ моиѣхъ.
чѣстьниковъ. силе. и до колѣ мнѣ е бѣдѣ. дати имъ съвѣтъ. и помокъ какоре и

себѣ· коликоꙋ моꙋ· безъ вѣсѣга· зѣлога примысла· тако ми бже помаган· и сие
сто евангеліе · ꙗко радое· дѣкъ бань· писахъ сию· **книꙋ**· повеловъ бановъ· въ
рождѣства· хѣа· тисѣка· и съто· и ѡсѣдесетъ· и деветъ· лѣтъ· мѣсеца· авꙋгѣста· ѡ
дѣвѣдесети· и деветы· днѣ· ѡсѣченіе · **главе** · иѡана· крѣстителя·

СТЕФАН ПРОВОЕНЧАНІ ДУБРОВЧАНИМА

(1222 – 1228)

Пише крѣлевѣство ми: да е вѣдомо всакомꙋ· дало е крѣлевѣство ми милость
дѣбровѣчамъ· да си продаю вино **безъ воде** и **медъ ѡ ѡцѣнь ѡ брьсковѣ ѡ трѣнь**
крѣлевѣства ми и ако се кто наиде продавъ **вино с водою** и медъ прѣзь ѡцѣнь·
да мѡ се все ѡзѣме· цю има· а за ине докѡ стоѣ **ѡ правдѣ** крѣлевѣствѡ ми· да имъ
се |в|се на помете· докѡ стоѣ ѡ правдѣ крѣлевѣствѡ ми·

Стефанъ крѣль срьпски·

МАТИЈА НИНОСЛАВ, БОСАНСКИ БАН, ДУБРОВЧАНИМА

(1240)

У име отьца и сина и светога азъ рабъ божи Матѣи **именемъ** банъ босньски
Нинославъ клѣнь се обѣкинѣ **дѣбровѣчѣмъ**· да стою с вами ѡ миръ и ѡ свако
правдѣ· како сѡ стали мои старѣ· и да свободно ходите и мои земли· да ви нѣ
десетка никогаре· ако ви тѣко ѡчини кривинѡ моиѡхъ кмѣти· да се при **прѣдѣ**
мною· ако **ви** ꙗко ѡчинѣ кривинѡ· да |сѣмъ| ꙗко кривъ· и ако се разратите съ
крѣлемъ **съ рашкимъ**· да васъ не дамъ съ вѣсѣмъ **вашимъ** добиткомъ· и са ви
ѡхранѣ· ѡ что се ѡчинило прѣе или |по|слѣ· да се при· а да нѣ изма· нѣ да е правдѣ·
и не бѣше мое печати велие· одѣнесена |ми| бѣше· да |ов|ози е моѣ печатъ· ка е при
книзи· а се не ѡземле десетѣка· до колѣ смъ живъ и мое дѣте и мое ѡнѣче· кто сие
прѣскочи· да е клѣтъ... да приѡ ѡ дѣбровѣникъ· да **на ме** не ѡстане никѣторе· дѣ ꙗ
сѣмъ радъ правдѣ ѡчине· и ако пра|вѣде| не ѡчинѣ· да сѣмъ кривъ·

1243. Стефан Радослав, краљ српски, одриче Дубровчанима, да ће их ослободити царине и осталих давања, ако се врати на краљевство.

Mon. Serb. XXIII

† Стефанъ. въ Христа Бога вѣрны краљ всѣхъ рашькихъ земель и тревоуниискихъ. оуноукъ светаго Симеона Немане и сынъ прѣвѣнчаньнаго краля блажено почившега Стѣфана монаха. Радославъ. Въ лѣто. жѡмв. излѣзохъ прѣдъ братомъ ми Владиславомъ за правовѣрна мѡкга и за кѡва ради великаго прѣклетвьства. придохъ оу си градъ Доубровьникъ: кнезь Петръ Болеславикъ и Тѡдръ Крѡсикъ и съ всѣми властелы вѡькиновъ градьсковъ вѡдъ мала и до велика прикше ме **съ почѣстикъ**. и много ме почѣтише. и правовѣрно ми послоужише. Видѣ краљевство ми толикоу **вѡдъ нихъ** почѣсть и вѣрно послоуженикъ. и сикъ оучинивъ имъ и оутвѣрдихъ. пакоре ако ми Богъ да. и боудоу господарь. како съмъ былъ. да си хѡде съ трыги по всѣи земли вѡласти краљевства ми свободно и по Хлѡмьщѣ Земли и по Зетѣ и по всакимъ трыгомъ краљевства ми. а да имъ се царина не ѡзамле ни вѡдъ мала ни до велика. и мѡгорыше хлѡмьске. и дань. что дакте за Рѣкоу и за затоньске винограде и за поличке виноградз. вѡдъ тога вѣ вѡсвобага краљевство ми. да не дакте ничесаре. и за винограде жрьновьничьске вѡдъ дѣдъ вашихъ и вѡдъ вѡтѣць вы дѡри до васъ до дньсь. что сте посадили лозиемъ земле краљевства ми. или к много или мало. пращаю вы. да сте вѡдъ тога свободни. и дани да не дакте. Я вѡдъ дньсь по вѡноутѣ земли мое да не покрикте ни кѡдне педи или лозовъ или житомъ или вокемъ коимъ. Хоке ли что вѡькина ваша прѣзь сикъ оутвѣргеникъ краљевства ми что примькноути мое земле. свѣне мене клетва. поневаре вы вѡстакте оу прѣклетвьствѣ. Ѣбрѣте ли се кто чловѣкъ зьль или вѡдъ моихъ или вѡдъ вашихъ потварикъ сикъ. оу томъ да нѣ зледи никѡере. нѣ то да се исправила соудомъ правымъ божьствьнымъ. пакоре да е право и безьгрѣшно краљевствоу ми и вамъ вѣрнымъ ми приателемъ. И кто боудоу подъ роуковъ краљевства

ми· боудоукоу ми съ милостию божиквъ и прѣчистык кго матере оу моемъ
 господствѣ· или ꙗ братъ мои или стрыщъ ми или братоучедъ ми или инъ кто
 любо ѡдъ боларъ кралеѡства ми· кто хоке сик потворити· не малъ гнѣвъ и
 наказаниѣ има въсприѣти ѡтъ кралеѡства ми. По животѣ же моемъ законъ
 мене или ѡстане дѣте мое или оуноуче или праоуноуче или инъ кто любо присни
 мои· и хоке сик потворити· Богъ да моу соуди и света Богородица· и крестъ
 чьстныи и вси свети оу си вѣкъ и оу боудоуки· нъ съврьшенѣ коудоуки вашѣи
 вѣрѣ и любьви и клетвѣ ѡнои· кокъ ми се хокете ѡбекати ѡ всемъ къ мнѣ и къ
 послѣдънимъ моимъ. Сего бо ради сик оутврьдивъ и подписахъ роукою
 кралеѡства ми въ лѣто више писано· мѣсеца ферьвара ·д· индиктиѡна ·д· |и да е
 сѣдъ 8 вѣрѣменѣхъ по старомъ законъ ѡдъ Микхила дъне до Гюргеѡа дъне·|
 Στέφανος ρήξ ὁ δουκάς.

1234. Андрија, велики кнез хумски, утврђује пријатељство с Дубровчанима

Mon. Serb. XXIX

† Въ име ѡтца и сына и светаго дѡха. Яъ кнезь велихълмьскы Яндрѣи съ
 всѣми властелы своими клянѡ се кнезѡ дѡбровъчькомоу Жанъ Даньдолъ и
 властеломъ дѡбровъчькимъ и всѣи ѡбъкинѣ градъскои 8 Господа Бога и 8 свето
 кванъгелие и 8 чьстнѣ животворещи крестъ господьнъ и 8 .тиг. светыхъ ѡтца
 иже 8 Никеи· да имаю миръ съ вами 8 вѣки· ккао сѡ и мои старѣ имали **с вашими**
 старѣишими 8 стары законъ· да вы ꙗ ѡтворена земля моѣ 8 всѣхъ вашихъ
 печалехъ· а правина да естъ· а вашъ чловѣкъ· ки приде 8 землю мою неволовъ·
 комоу ꙗ исакана правина· и испльнена мѡ бѡде · да стане и да ѡчини правинѡ: аке ли
 приде такъ чловѣкъ· комѡ не искана правина да мѡ се не ѡзьме ни тѣнкъ коньць·
 докѡ поиде 8 свое мѣсто и тамо да ѡчини правинѡ по томъ· и да не придѡ врьхъ
 васъ с вашими врагомъ: ако ли сик прѣстоуплю· да ме съпне бог· света
 Богородица и вси свети.

Страцимир, Ђурађ и Балша Балшићи и Ђурађ Страцимировић

Укидају царину на Дању, 1368, 17. јануар у Лешу

† ѿ страцимира и ѿ гюр҃га и ѿ балшѣ· нашои любовнои брати и при҃ателѣмъ· кнезѣ и сѣди҃намъ и властеломъ вашѣмъ и поклицарѣмъ ꙗке менчѣтиѣмъ· и говѣри ни ѿ вас ѿ наше братѣмъ· за царинѣ кою смо поставил на дани и ми вашего ради молениа тѣмъ и ради поклицара вашего а нашего рафи братѣмъ и при҃ателѣмъ срѣчаного ꙗкѣте простисмо ѡнѣи царинѣ на дани· како да се не ѡзима царина вамъ и вашимъ гра҃даномъ· и вашимъ трѣговцемъ· тѣмъ да си хѡде свободно скрозѣ нашѣ землю а да имъ нѣе вѣхъ тези царине ни ине кое задѣве · и потомъ даемо нашѣ вѣрѣ ꙗ срацимѣрѣ и гюр҃гѣ и балша· всакомѣ ѿ вашего гра҃д греди саки съ трѣгомъ а на нашѣ вѣрѣ таи царина да е проста всакомѣ вас да се на вѣхъ за нашего живота· И ѿ рождства хр҃сва до сѣга записаниа тисѣша и ·ѣ·ѣ·и· лѣтъ· И сѣе записсмо ниже широкого брѡда ѡ лѣшѣ кѣди се диже срацимирѣ и гюр҃гѣ и паде на мати кѣди идѣхѣ на крала мѣста гкнара ·31· днѣ· и тои да е вѣровано постависмо нашѣ печатѣ ж

? Стефан Урош, краљ српски, потврђује Дубровчанима повластице, које им је дао његов отац (1253)

† Сик моѣ повелѣник пише кралеѣство ми любовномѣ си присномѣ кнезѣ дѣбровчѣкомѣ Марцѣлѣ Гевѣргию и вѣсѣ|ѣ|мъ властеломъ и вѣсѣи ѡпѣкинѣ гра҃дскои· ꙗкѡре ѡдѣ сѣго днѣ ·11· аѣвгѣста до сѣда· кои поставѣламо по законѣ наши прѣви· да си хѡде ваши кѣпѣци по моѣ ѡбласти свободно никомѣре зло неврегѣни· и паче ако си хѡте ити и тѣмъ землѣ с кѣплами **своими**· да си идѣ никомѣре ѡбраненомъ· не прѣге да гредѣ на трѣге кралеѣства ми и подаѣше дохѡдеѣ господѣски ни· тамо же да хѡде по земламъ продаюѣѣ· Ако ли си кѣто ѡнѣхъ ѡзлюбѣ стати близа ради или на сѣници или гдѣ· да си стане· и винѣ да даю дохѡдеѣ господѣски· Кто ли се ѡвѣрѣте прѣсѣшавѣ повѣленѣ кралеѣства

ми· да се накаже гневомъ наказаниемъ королевства ми· вѣрете ли сѣ кто вѣтъ
нихъ тръговѣцѣ нѣ шедѣ на тръгѣ· или гдѣ гдѣ ставѣ· нѣ давѣ **среченога**
доходѣка королевства ми· да **имѣ** сѣ **сземлѣ** кѣплатѣ· како ꙗко и прѣги нѣземано нѣ
шедѣшимъ на тръге господѣске. Не счине ли ми правѣдѣ· и привѣрже имѣ клетѣвѣ
мои властелинѣ· кои хѣже бити на сѣдѣ· и сече имѣ сроко· такѣци сроко· како
бѣде мочно и кѣпцемъ сѣзвратити сѣ с градѣ ихъ свободно съ свѣми своими
правѣдами· ако ли се кто вѣрете прѣзѣ сроко или с мое вѣласти или с тѣмъ
земле · да имѣ се кѣплатѣ сземе. Счине ли ми правѣдѣ· и сѣхѣте имати чѣсть
королевствѣ ми· како сѣ имали господинѣ вѣтъцѣ· како ми се сѣ вѣѣкали· и подаде
ми· што ми сѣ си ихъ властелѣ вѣбетовали· братѣ Андрей и своимъ си братомъ
Соломонѣ и Тѣдорѣ Бѣдачикѣ и Петрѣ Жѣнѣ Богѣданикѣ· да стою к нимъ с томъ
обѣтѣ· коимъ имѣ |с|мѣ се клелѣ прѣгнемѣ кнезѣ Жанѣ Михаилѣ и с сегашнемъ
потверѣгение· до колѣ вѣни начѣ с мѣнѣ стоѣти с правѣвѣрною верѣ. И сѣмъ мѣмъ
повелѣникѣ да имѣ бѣде сѣтвергеникѣ.

Стефанѣ Урошѣ по милости.

Стефан Дабѣша босански краљ, жупану Влѣману и браћѣ ѣеговој (1395)

Вѣ имѣ вѣтъца и сѣна и свѣтога дѣха аминѣ. Мѣи Стефан Дабѣша· по
милости **Господа бога** **краљѣ сръблемѣ**· **Босни**· **прѣморѣю**· **хѣльмѣсци** **земли**·
долѣнимъ **краемъ**· **западѣнимъ** **странамъ**· **Усорѣ**· **Соли** и **Подрѣнѣю** да ѣ видномо
всакомѣ чловѣкѣ· комѣ се подѣва· да прѣзринѣмъ милости Господа моего
Хрѣста прѣмивѣшѣ ми господѣство и прѣстољѣ вѣ землѣхъ речѣнихъ родѣтель и
прародѣтель моихъ по прѣставленѣю брата ми краля Тѣртѣка· и тагда прѣде
прѣдѣ королевствѣ вѣрѣни нашѣ жѣпанѣ Вѣльѣмирь Сѣмѣковиѣ· сѣказѣ намѣ·
како за реченога краля Тѣртѣка изѣбѣше се Колѣпанѣ на Дѣлѣмни· и счѣнише мѣю
собомъ Тѣртѣко все разѣгна и землѣю сѣграби· а речено село· Коло с имѣ· да
реченомѣ жѣпанѣ Вѣльѣмирь и ѣеговѣма братѣма Тѣрѣдькѣ и Сѣтипанѣ за село за
Сѣльшѣницѣ· кое вѣдѣ нихъ сѣзе· и речѣни жѣпанѣ Вѣльѣмирь насѣ сѣмѣлѣкно моли·
како да бѣсѣмо имѣ и мѣи потверѣдили и записали речено село· с имѣ Коло· за нихъ

[illegible]

И господинъ краль Стефанъ Давиша.

Јелена босанска краљица, удова Стефана Дабише, Дубровчанима (1397)

Ва име ѡтца и сина и светаго дха. да ꙗко видѡмо всакоѡ чловеко малѡѡ и великоѡ. како кравевѣствѣ ми кнезь и властеле дѣбровачци дослаше посабинѡѡ почтенпога мѣжа прѡтовистѣгара Жоретѣ нашего вирьного слѣгѣ и прѡтовистѣгара. кои кравевѣствѣ ми говори велми мѣдро и почтено. и насѣ веѡми ѣмилено и велми въ всеѡ почтено моли ѡдѣ стране реченихѣ властель града дѣбровника. да бисѡ рекли. да не бѣде царѣна ни една прѣкѣдѣ стѡнѡѡ на

Маслини и на Гланѡмъ· ерь прьво ниесѡ тѡзи биле. и ми чѡвше подобне и ѡ свемъ почтене прошне и **може** реченихъ властео града Дѡбрьника заповидесмо и ѡвакози ѡчинисмѡ са богодарьванемѡ велможамѡ властѡ кралевѡства ми рѡсага босанскога· с вокводѡмъ Хрьвоемъ и са кнезѡмъ инемѡ мнозими властели и властеличѡки нашего кралевѡства· да ꙗже вѡеки вѡкома непоречено с ѡвемъ нашѡмъ записѡмъ и повелѡмъ ерь ми господа кѡра Елена· по изьволеню божью кралица срьблемъ· Босне и прѣморью и западнемъ странамъ и к томѡ· како изьведесмо и ѡбнагосмо· ерь прьво ниесѡ биле царѣнна мѡста више писана· хотесмо и заповедесмѡ· да не вѡде царѣне нѡдне прѣк Стономъ на Маслини и на Гланѡмъ ѡдъ селе и до вѡека· ерь и прьво ниесѡ биле. и сѡи свѡ бише писана· тко годѡ потвори· да ꙗже проклетъ ѡтѣцемъ и синѡмъ и светѡмъ дѡхѡмъ· **богородицѡмъ**· ангѡли и архангѡли и свѡми светѡми· и да би се ѡдрекао вѡере ангѡла на ѡмръли часъ· и да ꙗже прѣданъ на великѡмъ сѡдищѡ ѡ дѡяволе рѡке ѡ вечни пакао како Июда скариотцѡки· и за болю свѡдочѡвѡ и тврьгавѡ сѡи повелѡ постависмо печать нашего господѡна краля Стефана Дабише тогда ... лѣта господѡна нашего Исѡ-Хрѣста на ^{†††}чѡсѡз· лѣтъ· мѣсеца маѡ на ^{††}гѡ· данъ вѡ дворе кралевѡства ми ѡ Гѡтѡисци.

Војвода Сандаљ Хранић Дубровчанима (1423)

Мѡи воквода Сандаљ дамъ знѡти всакомѡ комѡ се подѡва· и прѣдъ кога ѡвѡ нашъ листъ приде· како· имаюѣк великѡ потрѣбѡ· послахъ к много почтѡнои **ѡпѣкини**· властѡмъ дѡбровачѣмъ слѡгѡ нашего· дѡкте ѡкѡѣнкѡ Грѡпка· порѣбѡюѣки аспри наше· ке сѡ посталѡне ѡ реченихъ властѡ подѡ записѡи и листовѡи и ѡбѡкти· ки сѡ меѣю нами· и ѡдъ много почтѡнихъ властѡ и ѡпѣкине дѡбровачке примихъ по речѡномъ Грѡпкѡ асприи все· ке сѡ биле ѡ записѣхъ нѡхъи нашихъ посталѡне ѡ властѡ реченихъ· и за вѣѣк вѡкрѡваниѣ и потврьѣкѡниѣ на то ѡчинѡхъ и ѡписахъ ѡвѡ листъ ѡтворѡнъ· како ꙗже тои иста моѡа рѡкѡ и послѡниѣ и моѣ примлѡниѣ речѡне аспри· а тои кѡтъ ѡ свѣдочѡвѡ почтѡнихъ и

разꙋмнихъ поклисареѡ въ ꙗѣне дѡбровачке: кнеза Никола Гꙋчетиѣа и кнеза
Блаꙋше Тамириѣа: ки сѡ ѡ тои доба при насъ били: милостию божиѡмъ и
любовомъ приазанию почтене въ ꙗѣне властѡ дѡбровачцѣхъ. писанъ въ лѣта
хрѣстова рожтва тисѣѣа и четири ста и ·ѣ· и третикъ лѣто: мѣсеца декабря ·ѣ·
и ·з· дань: ѡ Кꙋканѡ.

Царица Мара Дубровчанима (1470)

И ꙗкошпога царица Мара прѣимихъ ѡдъ дохѡдка дѡбровѣчкога петъ сътъ
перперъ дѡбровѣчкихъ: цю даѡа дѡбровникъ дохѡдѣкъ ѡдъ Стѡна на ѣерꙋсалимъ
црѣкве светомꙋ архангелꙋ на годище. и цю ꙗ биѡ дохѡдѣкъ ѡногаи годища: тои
донесоше почтени властеле дѡбровѣчки: Иѡко Бѡникъ и Паладинъ Лѡкарѣвникъ: и
прѣдадоше ѡ техъ петъ сътъ перперъ динарь дѡбровѣчкихъ сто четири десетъ и
седмъ дѡкатъ. а тѣдаи бѣше дѡкатъ ѡ дѡбровникꙋ по ·ма· динарь. и томѡи
свѣдоци властеле госпогѣ царице: врачъ Бѣли и Краимиръ и Бранко. писанъ въ
лѣтъ ·ꙋꙋꙋꙋ· ноевря ·д· а пакъ како се латински разꙋмѣ: ѡдъ рождѣства
хрѣстова ·ꙋꙋꙋꙋ· лѣтъ: ноевря ·д· а писа Симѡнъ кклицархъ госпогѣ царице

Паштровске исправе

1599. Државни архив, Цетиње

Ѣ нѣе хѣа ѡмнѣ....

прѣдъ (нама) сѡданама паштровнѣ(ѡ)... нꙋлезе радо даѡовнѣ на нѣе никѡле ѡмнѡевнѣа и рече
ето (ѡт) када бнеше поконни вѡкѡнрь балиѣ ѡ стране неговѣ господнѣ попъ стѣпанъ и
пита никѡ ѡмнѡевнѣа кѣрь неговѡ за ѡнѡка вѡкѡнрова кога бнеше ѡзхранно ѡ ѡмалаха
днетѣта кон речени ѡмнѡевнѣа ѡвѣа ѡѡ и кѣрь и парѣн^ю по законѡ земѡнсковѡ и внѣрѡ даше
и контенти бнше и пакѣ и речени поконни вѡкѡнрь ѡстави Ѣ тастаментѡ да тан ѡнѡкъ нѣа
ѡзетъ кѣрь речѣнога нѣка за женѡ свою како внѣрѡ бнѣхѡ даан. аѡ ли неѣ тѡн кѣрь нѣковѡ
ѡзетъ за свою женѡ да нѡн нѣа платитъ парѣню ѡ добарѣ вѡнѡнровнѣ како Ѣ речѣномъ
тестаментѡ пишѣ а сада ѣѡра главина ѡтацъ речѣнога ѡнѡка вѡкѡнрова не хѡѣ да неговѡ снѣ
ѡзѣе тѡн днѣвѡнкѡ за женѡ а так(ѣ) стваръ ннѣсѡ се ѡннѣе Ѣ нашѡ земѡѡ неѡ се внѣра
ѡант(ѣ)нала ѡаза за тон вѣ ѡмѡмъ поттѣни сѡднѣ и властеле да ѡн правѡѡ ѡѡннѣе како
вѣ ꙗ богъ наѡѡно Ѣ тон ѡѡговорѣ речѣни ѣѡра главина поттѣни сѡднѣ и властеле ѡне вѡкѡнрь
ѡблега сва добра неговѡа Ѣ парѣню како нѣамъ по свѣдоѡн а ѣа за тѡн днѣвѡнкѡ ннѣамъ
питанъ нн на внѣрѡ бнѡ нн ѡ тогаи знаѡ ннѣа ннѣи ꙗ ѡн снѣ ѡ тонѡн днѣвѡнѡи (ннѣнатъ)
бнѡ нн не хѡѣ. и ѡказа жѡмнѣцѡ ѡ парѣню цю ѡѡ ꙗ вѡкѡнрь бнѡ (внѣтаѡ) и ѡандатъ
госпотскѣи и рече ѡмнѡмъ вѣ поттѣни сѡднѣ да вѣ ꙗ правда препорѡѡѣна еѣ ѡн снѣ не хѡѣ тен
днѣвѡнкѣ... а пишѡ ѣа нѣанъ жнѣнтѣнѡца канѡалнѣрь зѡборскѣи по заповнѣдѣи .

А.Ф.П.(А). на КН. зенара њ пацтровиће

[illegible]

Државни архив Цетиње, 1567, бр.1.

Прасквица, 1584, бр.91

70

[illegible]

† ꙗ нмѣ х҃та амин на х҃ѣдѣ на та мѣрта ꙗ пащровнѣ... да несть веденне како пред пощеннемъ сѣдомъ лѣхомъ радовнемъ закле се стнепан ранѣ на нстѣвѣхъ нг҃ѣна носнфа ѿ свѣтого ннколе ѿ **градишахъ** н рече да тако мн тоган саграментѣ ѣа лнепо знамъ ѿ ·ѿ· **годишахъ** н знамъ парвога братъчеда попа дабнжнѣа а посланехъ вн калѣѣер н брата ннегова ннка знамъ лнепо н доѣ попь дабнжнѣъ ꙗ градиша а молеѣн се **прокарадѣроумъ** **царковннема** да га прнме са **свнелѣ** днеломъ башнне цо нмаше реченн поп дабнжнѣъ а брата хотнаше да се оженн а он се оженнтн не ктне него лн доѣ н он са **свнелѣ** днеломъ **свонелѣ** слѣжнтн бога н царкѣъ н ннко ѡмрне ... царкѣн свѣтомъ ннколн ꙗ градиша н цо не ѡзо на закла(д)ѣ **ꙗ вѣѣенахъ** н ннколѣтнѣа н **ꙗ останахъ** **лѣднхъ** покле с внеше покалаѣѣерно тон ѡзнмаше нлн кѣповше на нтраде царковне... н пред згора **пнсаннемъ** сѣдомъ закле се вѣко марковъ на нстанцѣъ внше реченъ н рече тако мн тоган саграментѣ знамъ лнепо попа дабнжнѣа н брат(а м)ѣ ннкѣа када внѣхъ дошлн з **добренѣа** царкѣн н ннкаѣ внеше ѡмаро, доѣ стнепо ранн ꙗ царкѣе н тѣн ѡзе говорнтн да зацо мене нне цо оставно ннкаѣъ. а ꙗ тон попь дабнжнѣъ ѿговорн н рече нне ннкомъ ннѣа оставно ере нне мого зацо када сѣо царкѣн пошлн тадан сѣо сва добра царкѣн обѣалн наша. реферн господнн попь кѣраѣ, а пнсѣхъ ѣа стнепо жнтнлнѣа канзалнер ѿ заповнѣдн

Ѹ нмѣ хѣ аминѣна аѣнѣ на дї нюнна Ѹ пащровнѣ Ѹ калѣдарацѣ
да ѣ веденне васакомѣ ѣовекѣ тко ѣѣ н видн снѣ писанне а пре сѣдоци ннѣ **нмланованнемѣ**
гнѣмѣ попомѣ вѣкомѣ давновнѣмѣ нгнѣмѣ стѣфаномѣ калѣѣеромѣ ѿ граднѣмѣ како мн двнѣ
кѣерн поконнога ннка шолѣгѣ **стане н анѣ** делнберасмо нашон теткн нванн сестрн нашега ѿца
а женѣ ннкѣа марѣкова н нѣ **снновнѣа** бацннѣ на кнселѣцѣ коѣа кѣнфнна ѿ нстока
ѣановнѣа ѿ западн до нстѣ башннѣ нашѣ до потока поврѣхѣ бакотннѣ по днѣ нѣѣа андрѣѣ
снновѣа н ѿѣѣ делнберасмо по тастамѣнтѣмѣ нашега ѿца ннка с **ѣѣѣѣѣѣ** разлѣгомѣ да сѣ
разѣѣѣѣ да га не мѣѣе продѣтѣ нн дарѣѣѣтѣ нн промнѣннѣтѣ н да дѣѣ сѣѣѣѣ гѣднѣѣѣ ѿ те

ДАБ.Маин./1775. 1-18.1

Π/1652, 6p.127

72

пипиѣмъ я, влади́ка данило, да се зна како тѣрке нзагнасмо нзмѣѣхъ насѣ .а҃ѱ̑.з̑. годи́ща. прво
када ме одкѡпише нзъ подгорнице, скѡписмо се неколико главахъ црногорскнѣхъ ѡ магазинѣхъ
на станіевкиѣ, и тѣ **ми** дадоше кїерѣ да ѣе тѣрке нзмѣѣхъ себе нзагнати, и да ѣе нмѣ ѡдрити
на бїеле покладе, а договорѣ чиньсмо на николданѣ предѣ божићѣ, али црногорци преварише.
на тѣрке не ѡдрише. када я то виѣехъ, їопета се скѡписмо на ловћенѣ ѡ житници манастирскѣ
око **Ћърћева дне**, и тѣ се договори́мо, да нмѣ ѡдри́мо ѡ госпођине постє. но госпођини пости
дохоше и прохоше, а тѣрци остадоше здраво, и їощтѣ се почеше мнозина тѣрити, ере нхъ
миѣаше паша нзъ подгорнице. када я виѣехъ да црногорци не смню тѣрцима ѡложитѣ, я то
остви́мѣ стояти до нећелѣ светнехъ отацахъ, а ѡ нстѣ нећелю чземѣ ѣе говорн народѣ да оѣе
тѣрци скандарински послати неколико лодихъ, да ме ѡфате, зато што самѣ вѣнїо црногорецє
да свое тѣрке побїѡ. како я то чземѣ, пошлемѣ за вѣка борновића и четирн брата
мартиновића, и све ньма кажемѣ како э и што э, и речемѣ нмѣ, ако неѣе тѣрке повити кон
сѣ меѣхъ ньма, да ѣхъ се я маћѣ нзъ црне горе. они одговоре да не смню ѡложити. онда я
ѡземѣ моѡ саблю, и дамѣ э борловићѣ, а оннема четворици едноме ѣракѣ, дрѡгоме двне
пѣшке пецке сребрне, трећемѣ шеншанѣ (поп-янковѣ) везанѣ сребромѣ, а четвртоме десетѣ
дѣкатахъ. али они по свемѣ томє мене рекоше, да неѣе ништо, што нмѣ я неѣхъ дати моѡ
люди да почнѣ, є се бояхѣ и они да єдан дрѡгога не издаю. онда я дозокемѣ вѣчка нѣгѣша,
станншѣ велестовца и марка дѣпналинна, и речемѣ нимѣ да они поѣхъ съ нимѣ, и да они
први почнѣ бити тѣрке. и тако поѣоше на божићѣ преѣе зоре, и повнше тѣрке цетинске и
їеклицке, кон не кѣеще доћѣ да се покрсти кодѣ мене. и тѣ се мон молакѣ станныша
велестовацѣ ранн, али фала богородици, не би мѣ ништа, него га она сачѣва, а бѣше га ѡбнла
пѣшка по средѣ прси́хъ, и ножѣ постѣка по обне рѣке. и вѣдн слава ва векѣ богѣ, аминѣ.

Примјери неких колоквијума

Колоквијум из Историје српског језика 2

1. Вокатив и инструментал једнине именица мушког рода у историји српског језика.
2. Правци промјена именица женског рода у историјском току српског језика (стање у старосрпском, тј. прасловенском и формирање новијих типова – опште напомене).
3. Формирање наставка у вокативу једнине код именица женског рода у историји српског језика.
4. Локатив множине (старо и ново стање; начин добијања новог наставка и вријеме кад је он настао).
5. Правци промјена именица -ѿ/-ѿц-основа.
6. У подвученим примјерима одредити граматичке категорије именица (род, број, падеж, основи којој је припадала); објаснити да ли је задржано старо стање или је формиран нови облик и на који начин:

Повеља Кулина бана: правовъ вѣровъ и правимъ сѣцемъ држати е ...

Стефан Првовенчани Дубровчанима: дало е кралеѡство ми милость дѣбровѣчамъ да си продаю вино безъ воде и медъ ѡ ѡцѣнь ѡ брсковѣ ѡ трѣ кралеѡства ми и ако се кто наиде продаѡ вино с водомъ и медъ прѣзъ ѡцѣнъ...

1707, Владика Данило: ...у житницу манастирску око Ћурѣва дне...

1. Замјеница првог и другог лица множине у дативу и акузативу (ортотонички и енклитички облици: књижевни и дијалекатски).
2. Вокатив једнине именица женског рода у историји српског језика.
3. Правци промјена именица средњег рода у историјском току српског језика (стање у старосрпском, тј. прасловенском и формирање новијих типова – опште напомене).
4. Номинатив множине именица мушког рода у историји српског језика.
5. Правци промјена именица ѿ-основа.
6. У подвученим примјерима одредити граматичке категорије именица (род, број, падеж, основи којој је припадала); објаснити да ли је задржано старо стање или је формиран нови облик и на који начин:

Повеља Кулина бана: правовъ вѣровъ и правимъ сѣцемъ држати е ...

Стефан Првовенчани Дубровчанима: дало е кралеѡство ми милость дѣбровѣчамъ да си продаю вино безъ воде и медъ ѡ ѡцѣнь ѡ брсковѣ ѡ трѣ кралеѡства ми и ако се кто наиде продаѡ вино с водомъ и медъ прѣзъ ѡцѣнъ...

Стефан Дабиша босански краљ... **Ѧа име ѡтѣца и сина и светога дѡхѡ аминѣ. Миї Стефанѣ Дабиша по милости Господа Бога краљ сръблемѣ. босни. прѣморѣю. хльмьсци земли....**

1707, Владика Данило: ...у житницу манастирску око Ћурћева дне...

7. Замјенице првог и другог лица множине у дативу и акузативу (ортотонички и енклитички облици: књижевни и дијалекатски).
8. Датив једине придјева одређеног вида (стари облик и правци промјена).
9. У подвученим примјерима одредити старе и нове облике промјена замјеница и придјева:
...снгураванѣ га с мѡнеца ѡсталнеца дѡбрнеца садашннеца и пѡследннеца да се може наплатити...